

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za pedagogiju

**PRILOG RODNOJ JEDNAKOSTI U OBRAZOVANJU:
KRITIČKA ANALIZA UDŽBENIKA
PRIRODE I DRUŠTVA**

Diplomski rad

Ana-Marija Nikolić

Mentorica: dr. sc. Marija Bartulović

Zagreb, 2017.

Ponekad se naša svjetlost ugasi da bi je ponovno rasplamsalo neko drugo biće. Svatko od nas duguje duboku i iskrenu zahvalnost onima koji su tu svjetlost ponovno oživjeli.

(A. Schweitzer)

Željela bih zahvaliti svojoj mentorici, dr. sc. Mariji Bartulović, na stručnom vodstvu, na razumijevanju i na cjelokupnom trudu prilikom pisanja ovog rada. Bilo je divno surađivati s Vama! Hvala i svim mojim profesorima s Učiteljskog i Filozofskog fakulteta uz koje sam produbila svoje pedagoško znanje i neopisivo proširila svoje poglede na svijet.

Hvala mojim „žestokim momcima velikog srca“: Leli koja svijetli kad je najmračnije; Ivani s kojom sam naučila da se i najveće različitosti mogu najviše voljeti; Jasmini na svakoj motivaciji da se trudim postati bolja. Hvala Garaj-Milošima uz koje sam naučila pregršt novih stvari i koji su mi uzor na toliko mnogo razina.

Hvala mojoj obitelji: Andrijani i Aniti za pružanje podršku i davanje snage; Luciji, Luki, Leonu i Davidu, čiji su prvi osmijesi najzaslužniji za to što sam postala pedagoginja; hvala Lu na velikim životnim lekcijama!

I na kraju, beskrajno hvala mojim roditeljima. Mama, hvala Ti na nesebičnoj ljubavi, razumijevanju, postavljanju granica kad je trebalo i toplini kakvu samo mama može pružiti. Hvala što si me naučila da ljubav prema bližnjima nadilazi sve probleme. Tata, Tebi hvala što si me naučio da predaja nikad nije opcija i da ne odustajemo od onoga što nas čini sretnim. Hvala na svakoj žrtvi, na bezrezervnoj podršci i poticaju da budem bolja osoba. Hvala na beskrajnoj ljubavi u svim trenucima. Hvala jer si bio tata za poželjeti.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. LJUDSKOPRAVNI I ZAKONSKI OKVIRI RODNE JEDNAKOSTI	3
2.1. <i>ZAKONSKI OKVIRI POŠTIVANJA RODNE JEDNAKOSTI</i>	5
2.1.1. <i>Međunarodni dokumenti</i>	5
2.1.2. <i>Nacionalni dokumenti</i>	8
2.1.2.1. <i>Rodna jednakost kao predmet zaštite Pravobraniteljica</i>	9
2.2. <i>PRAVO NA OBRAZOVANJE KAO „OSNAŽUJUĆE“ PRAVO</i>	11
2.2.1. <i>Dimenzije prava na obrazovanje po modelu Katarine Tomaševski</i>	11
3. RODNA DISKRIMINACIJA U OBRAZOVANJU	13
3.1. <i>TERMINOLOŠKI OKVIRI</i>	14
3.2. <i>POVIJESNI OKVIR STATUSA ŽENA U DRUŠTVU</i>	16
3.3. <i>TEORIJA SKRIVENOG KURIKULUMA</i>	18
3.3.1. <i>Usvajanje rodnih uloga</i>	20
3.3.2. <i>Razlike u školskim postignućima učenika i učenica</i>	21
3.4. <i>SPRJEČAVANJE RODNE DISKRIMINACIJE</i>	24
3.4.1. <i>Obrazovanje za demokratsko građanstvo kao sredstvo iskorijenjivanja neravnopravnosti</i>	26
4. RODNO OSJETLJIVI UDŽBENICI - REALNOST ILI ILUZIJA?	29
4.1. <i>DOSADAŠNJE ANALIZE UDŽBENIKA IZ RODNE PERSPEKTIVE U REPUBLICI HRVATSKOJ</i>	31
5. RODNA ANALIZA UDŽBENIKA PRIRODE I DRUŠTVA	34
5.1. <i>CILJEVI I METODE</i>	34
5.1.1. <i>Određenje problema i cilja istraživanja te istraživačkih pitanja</i>	34
5.1.2. <i>Uzorak istraživanja</i>	34
5.1.3. <i>Postupci i instrumenti istraživanja</i>	35

5.2.	REZULTATI ANALIZE I NJIHOVA INTERPRETACIJA	36
5.2.1.	<i>Zastupljenost spolova u udžbenicima</i>	36
5.2.2.	<i>Djelatnosti i zanimanja u udžbenicima</i>	39
5.2.3.	<i>Struktura obitelji u udžbenicima</i>	44
5.2.4.	<i>Kućanski poslovi i briga o djeci u udžbenicima</i>	48
6.	ZAKLJUČAK	53
7.	LITERATURA	55
8.	PRILOZI	61
	<i>Prilog 1: Popis udžbenika obuhvaćenih analizom</i>	61
	<i>Prilog 2: Protokol za analizu ilustracija i fotografija u udžbenicima</i>	63
	<i>Prilog 3: Popis slika i tablica</i>	66

SAŽETAK

Prilog rodnoj jednakosti u obrazovanju: kritička analiza udžbenika prirode i društva

Najispravniji put suzbijanja rodne diskriminacije jest u otkrivanju i otklanjanju stereotipa i predrasuda usađenih putem odgoja i obrazovanja. Najveći problem predstavljaju one diskriminatorne poruke koje se implicitno prenose putem skrivenog kurikuluma. Ovaj rad bavi se rodnom analizom jednog dijela tog kurikuluma - udžbenika prirode i društva. U teorijskom dijelu rada donosi se ljudskopravni i zakonski okvir rodne jednakosti, kratki povijesni okvir statusa žena u društvu te najznačajnije analize udžbenika iz rodne perspektive u Republici Hrvatskoj s primjerima koji mogu pomoći u iskorijenjivanju rodnih stereotipa i predrasuda. U empirijskom dijelu rada predstavljeni su rezultati kritičke analize udžbenika prirode i društva koji pokazuju kako su kvantitativno žene i muškarci podjednako zastupljeni, dok kvalitativna analiza potvrđuje dominaciju muškaraca, najviše u udžbenicima četvrtih razreda u kojima se uči o povijesti domovine. U zanimanjima još uvijek vladaju stereotipne podjele, kao i u poslovima koji se tiču brige oko djeteta, dok je u prikazima kućanskih poslova vidljiv pomak prema rodnoj ravnopravnosti.

Dobiveni rezultati mogu poslužiti kao polazište budućim istraživanjima, ali i kao smjernice autorima/cama udžbenika i odgojno-obrazovnim djelatnicima/cama u borbi protiv rodnih stereotipa i diskriminacije.

Ključne riječi: rodna jednakost, diskriminacija, obrazovanje, ljudska prava

ABSTRACT

Contribution To Gender Equality In Education: Critical Analysis Of Science And Social Studies Textbooks

The most accurate way of counteracting gender discrimination is by means of detection and extermination of stereotypes and prejudices which are implanted by education. Discriminatory messages that are implicitly transmitted through the hidden curriculum represent the biggest challenge. This paper focuses on gender analysis of one part of the hidden curriculum – the textbooks of Nature and Social Studies. Theoretical sections of this paper describe the following: the legal framework of gender equality, a brief historical framework of the status of women in the society and the most remarkable gender analysis of Croatian textbooks with examples that could help eliminate gender stereotypes and prejudices. Empirical part of this paper presents results of a critical analysis of the textbooks of Nature and Social Studies. Results show that women and men are quantitatively equally represented, while qualitative analysis confirms the dominance of men, mostly in the fourth grade textbooks that teach about the history of the country. The professional careers are still characterized by stereotypical division, which can also be seen related to child care activities, while the images which depict housework show significant progress towards gender equality.

Collected results might serve as a starting point for further research, as well as guidelines for textbooks's authors and educational workers in the fight against gender stereotypes and discrimination.

Key words: gender equality, discrimination, education, human rights

1. UVOD

„Nema ništa gore za dječje nade, snove i mogućnosti nego da ih se svrsta u kategorije. Tko zna što bilo tko od nas može postići ako nam bar jedna osoba, koja u nas dovoljno vjeruje, pomogne da razvijemo svoje neistraženo biće.“¹

U moru društvenih nepravdi, unatoč sve snažnijim strujama tolerancije i poštivanja, u odgoju i obrazovanju ponegdje još uvijek pliva rodna neravnopravnost. To nas kao odgojno-obrazovne djelatnike/ce treba potaknuti na razmišljanje, ali i djelovanje, budući da je rodna ravnopravnost u obrazovanju jedno od načela generiranih iz sustava ljudskih prava. S lako uočljivim primjerima diskriminacije nije se preteško boriti, no oni su ipak rjeđi. Veći problem u obrazovanju predstavljaju oni indirektniji primjeri i stereotipi utkani u podsvijest društva (i skriveni kurikulum) jer se teže uočavaju pa prikriveni lako migriraju iz generacije u generaciju.

Pastuović (2012) smatra kako su obrazovanje i okolina u nesimetričnom odnosu moći obzirom da socioekonomska istraživanja pokazuju kako društvo jače djeluje na obrazovanje nego što obrazovanje djeluje na društvo. Bradley (1996; prema Galić i Nikodem 2006) navodi da je upravo proširenje globalne kapitalističke ekonomije stvorilo nove oblike nejednakosti (društvenih i ekonomskih) koje su svoj temelj nalazile na postojećim hijerarhijama klase, rase, dobi, roda i sl. Odnos obrazovanja i okoline karakterizira i recipročnost: obrazovanje je sredstvo društvene promjene, a istodobno se i samo mijenja pod utjecajem društvenih promjena. Optimizam svakako donosi činjenica da je nešto što je socijalni konstrukt, jednako tako i socijalno razgradivo (Pastuović, 2012). Da bismo mogli raditi na razgrađivanju rodne neravnopravnosti, važno je ponajprije raditi na njenom prepoznavanju, ali i na osvještavanju činjenice da svaka diskriminacija kreće od stereotipa koji su nam usađeni odgojem. To dovodi do zaključka kako je najispravniji put suzbijanja diskriminacije u njenim temeljima – stereotipima i predrasudama usađenima putem odgoja i obrazovanja koje je potrebno otkriti i iskorijeniti.

Želja za pisanjem ovog rada proizlazi iz vlastitog interesa, onog prema zaštiti dječjih prava (a posebice zaštiti od diskriminacije) te onog prema rodnoj problematici. Cilj rada je

¹ Faber i Mazlish, 2000, 199.

analizirati rodne stereotipe prisutne u obrazovanju, posebice u skrivenom kurikulumu, zahvaljujući kojima još uvijek svjedočimo raznim diskriminatornim ponašanjima u odgojno-obrazovnim ustanovama.

Prvi dio teorijskog dijela rada rezerviran je za ljudskopravni i zakonski okvir rodne jednakosti s istaknutim najznačajnijim međunarodnim i nacionalnim dokumentima kojima se promiče rodna jednakost. U drugom dijelu donosi se kratki povijesni okvir statusa žena u društvu te su istaknuta najznačajnija istraživanja i analize udžbenika iz rodne perspektive, s naglaskom na primjere koji mogu pomoći u sprječavanju, ublažavanju i iskorijenjivanju rodnih stereotipa i predrasuda.

U empirijskom dijelu rada bit će predstavljeni rezultati kritičke analize udžbenika prirode i društva kojom želim doprinjeti kvalitetnijoj pripremi novih sadržaja udžbenika te skrenuti pozornost na utjecaj skrivenog kurikuluma.

Zaključni dio rada sadrži najznačajnije rezultate istraživanja te pretpostavke za buduća istraživanja.

2. LJUDSKOPRAVNI I ZAKONSKI OKVIRI RODNE JEDNAKOSTI

„Traži, istraži, nađi razliku među spolovima u prirodnom poretku, ako možeš. Svugdje ćeš je naći bez razlika, svugdje ćeš naći da spolovi rade u međusobnoj harmoniji u ovom besmrtnom djelu. Samo je čovjek za sebe promijenio ovaj osnovni princip.“²

Poštivanje ljudskih prava država mora jamčiti svakom pojedincu. Ta prava i vrijednosti za koje se zalaže suvremeni svijet proizlaze iz temeljnih ljudskih potreba: onih bioloških, socijalnih, psiholoških, intelektualnih i duhovnih, koje su zajedničke svim ljudima, bez obzira na rasu, spol, vjeru i nacionalnu pripadnost (Maleš i sur., 2003). Neupitna je potreba za senzibiliziranjem javnosti o važnosti jednakih prava za žene i muškarce u kojem rodnoj nejednakosti nema mjesta. Koncept rodne jednakosti polazi od toga da su svi ljudi slobodni razvijati svoje sposobnosti i djelovati bez ograničenja postavljenih rodnim ulogama te da se različita ponašanja, težnje i potrebe žena i muškaraca vrednuju i promiču jednako (*Pojmovnik rodne terminologije, 2007*).

Statistički podaci *Gender Equality Reporta* iz 2016. godine pokazuju kako se Hrvatska trenutno nalazi na 68.mjestu kad je riječ o postiznanju rodne jednakosti. (Na prvom mjestu trenutno se nalazi Island pa će se podaci te zemlje koristiti za usporedbu.) Izvještaj navodi kako u prosjeku, za svaki dolar koji zaradi žena u Hrvatskoj, muškarac zaradi \$1.37 (za razliku od Islanda u kojem muškarci zarade \$1,39). Prema istim podacima, prosječna godišnja plaća žene u Hrvatskoj je \$18,332.10, dok za muškarca iznosi \$25,180.01 (Island: \$36,816.71 žene i \$51,143.13 muškarci). Prosječna žena u Hrvatskoj iskoristi 208 dana porodiljnog dopusta, dok muškarac iskoristi 120 dana (Island: i muškarci i žene 90 dana). U Hrvatskoj je 61,45% ženske radne snage, dok za muškarce taj postotak iznosi 70,99%. U Islandu radi 83,03% žena i 87,27% muškaraca. Muškarci i žene u Hrvatskoj najbliži su kad je riječ o pismenosti: muškarci „vode“ za manje od 1% (žene – 98,92%, muškarci – 99,66%). U Islandu su i po ovom pitanju muškarci i žene izjednačeni sa 99,00%.

Iz navedenih podataka vidljivo je kako Hrvatska, u usporedbi s Islandom koji trenutno najbolje u svijetu rješava problem rodne nejednakosti, najviše problema ima unutar obitelji: iako su žene u Hrvatskoj plaćenije od žena u zemlji vodećoj po stopi rodne jednakosti, podaci pokazuju kako su Hrvatice spremnije (ili prisiljenije) na ostanak kod kuće, bilo kad je riječ o

² *Deklaracija o pravima žene i građanke (1791.)*

porodiljnom dopustu ili pak općenito o nezaposlenosti. Bitno je raditi na uklanjanju rodne diskriminacije u najranijoj dobi, kako bismo već u osnovnoj školi, kao jednom od prvih i najvažnijih institucionaliziranih oblika socijalizacije, a prije odabira zanimanja i ulaska na tržište rada, stereotipe o rodnim ulogama sveli na minimum. Ristić i Dedić (2010) smatraju kako bi cilj obrazovne politike trebalo biti smanjivanje međugrupnih razlika kako bi se spriječile negativne osobne i društvene posljedice, kao što su spolno određeni profesionalni izbori ili nerazmjerna zastupljenost muškaraca ili žena u određenim segmentima društva.

No prije nego se krene govoriti o rodnoj jednakosti u obrazovanju, potrebno je spomenuti najvažnije međunarodne i nacionalne dokumente koji istu jamče svim ljudima, a obzirom na prirodu rada čija tematika zalazi kako u područje feminizma, tako i u ono ljudskih (s naglaskom na dječja) prava, istaknuti dokumenti bit će upravo oni koji su predstavljali prekretnice u spomenutim područjima.

2.1. ZAKONSKI OKVIRI POŠTIVANJA RODNE JEDNAKOSTI

2.1.1. Međunarodni dokumenti

Već u nekim dokumentima iz 18. stoljeća možemo pronaći odredbe o ljudskim pravima. Među prvim takvim dokumentima je i *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina* iz 1789. godine koja zapravo ne definira čovjeka ni građanina, a ne spominje ni ravnopravnost, pa je dvije godine kasnije Olympe de Gouges, francuska književnica i politička aktivistkinja, napisala *Deklaraciju o pravima žene i građanke* u čijem čl. 1. stoji kako se žena rađa i ostaje jednaka u pravima muškarcu, a razlike mogu biti zasnovane samo na općoj koristi (Erent-Sunko, 2011).

U novijoj povijesti najpoznatija je *Opća deklaracija o ljudskim pravima* (1948.), dokument u kojem se navode temeljna prava svakog pojedinca/ke, dok su prava djeteta tek naznačena (čl. 25. i čl. 26.), ne i detaljno razrađena. Zbog potrebe za definiranjem prava djeteta, pristupilo se izradi međunarodnog dokumenta te je tako nastala *Deklaracija o pravima djeteta* koja je 1959. godine usvojena na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda, dok su iz nje proizašli mnogi drugi dokumenti koji se odnose na prava djeteta. Među njima je svakako najznačajnija *Konvencija o pravima djeteta* usvojena na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda 20. studenog 1989. godine. I *Deklaracija o pravima djeteta* (koja ima moralnu snagu) i *Konvencija o pravima djeteta* (koja je pravni akt) zasnivaju se na *Općoj deklaraciji o ljudskim pravima*, stoga se smatraju njezinim sastavnim dijelom (Maleš i sur., 2003).

Kao temeljni i najstariji dokument zaštite ljudskih prava koji se ostvaruje unutar *Vijeća Europe* je svakako *Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda* (1950.) koja je postupno nadopunjena s trinaest Protokola. Konvencija se sastoji od tri dijela: Odjeljak I čini glavni dio, građanska i politička prava i slobode, Odjeljak II sadrži odredbe o *Europskom sudu za ljudska prava* i pravilima njegovog rada, dok su u Odjeljku III sadržane razne završne odredbe. Problem koji se javlja kod ove Konvencije jest što sam njen izričaj nije dovoljan i za tumačenje, pa joj značenje dodjeljuje tek sudska praksa. Taj široki pristup tumačenju Konvencije od strane Suda, tvrdi Marochini (2013), koliko god pozitivnih učinaka imao unutar konteksta zaštite određenih prava, toliko ima i negativnih posljedica, od kojih je najproblematičnija nedosljednost judikature Suda.

Veoma je važno istaknuti *Konvenciju protiv diskriminacije u obrazovanju* koja je usvojena na Glavnoj skupštini UNESCO-a u Parizu 1960. godine, a stupila na snagu dvije

godine kasnije i kojom se države stranke obvezuju da će odrediti, razraditi i provesti politiku koja teži promicanju jednakih mogućnosti i postupaka u odgoju i obrazovanju te otkloniti i spriječiti svaki oblik diskriminacije temeljene na rasi, boji kože, spolu, vjeri, političkom ili nekom drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, ekonomskom statusu ili rođenju.

UN-ova *Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena - CEDAW (Convention on Elimination of All Forms of Discrimination Against Women)* stupila je na snagu 1981. kao globalni i sveobuhvatni pravno obvezujući ugovor, koji u članku 10. navodi ciljeve koje države stranke trebaju ostvarti kako bi osigurale jednaka prava žena i muškaraca u području obrazovanja. Uz Konvenciju je 2000. izdan i Fakultativni protokol kojim je uveden dodatni međunarodni nadzor zaštite prava propisanih Konvencijom.

Pekinška deklaracija (1995) istaknula je kako se ulaganjem u obrazovanje žena ostvaruje visoka društveno-ekonomska dobit, a najboljim sredstvom za postizanje održivog razvoja i ekonomskog rasta definirala je rodno ravnopravno obrazovanje (Vrcelj, Mušanović, 2011).

Europska komisija u povodu Međunarodnog dana žena 2010. godine predstavila je i *Žensku povelju* koja za cilj ima borbu protiv rodne nejednakosti u privatnom životu i na poslu u Europi i šire, a koja postavlja pet ključnih akcijskih područja: ravnopravnost na tržištu rada i jednaka ekonomska neovisnost za žene i muškarce, jednake plaće za jednaki rad, ravnopravnost u donošenju odluka, iskorjenjivanje rodno specifičnog nasilja te ravnopravnost izvan granica EU-a. Ova prioritetna područja djelovanja razrađena su i u *Strateškom djelovanju za ravnopravnost spolova 2016. - 2019.*, koje kroz navedena područja obrađuje preko trideset ključnih mjera.

Vijeće Europe je 2012. godine pokrenulo *Transverzalni program* koji za cilj ima povećanje utjecaja i vidljivosti standarda ravnopravnosti spolova kroz niz mjera koje uključuju uvođenje načela ravnopravnosti spolova u prioritetna područja. Glavnu ulogu u praćenju ostvarivanja cilja ima Komisija za ravnopravnost spolova Vijeća Europe. *Strategija za ravnopravnost spolova Vijeća Europe od 2014. do 2017.* izlaže ciljeve Programa za ravnopravnost spolova, određuje metode rada i glavne partnere, kao i mjere koje su potrebne za povećanje vidljivosti rezultata. Navedeno je pet strateških ciljeva: borba protiv rodnih stereotipa i seksizma; prevencija i borba protiv nasilja nad ženama; zajamčen ravnopravan pristup žena pravosudnim tijelima; postizanje ravnoteže u zastupljenosti žena i muškaraca pri

donošenju odluka u političkom i javnom sektoru te uvođenje načela ravnopravnosti spolova u cjelokupnu politiku i mjere.

Važno je istaknuti i sljedeće dvije preporuke. *Preporuka CM/Rec(2010)5 Odbora ministara/ministrica državama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta* nalaže kako države članice trebaju, uzimajući u obzir interes djeteta, poduzeti potrebne zakonodavne i druge mjere usmjerene na obrazovne djelatnike i djelatnice, učenike i učenice, kako bi osigurali učinkovito uživanje prava na obrazovanje bez diskriminacije na osnovi seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, istodobno promovirajući međusobnu toleranciju i poštivanje u školama provodeći ravnopravne i sigurne školske politike i akcijske planove. *Preporuka o rodno osviještenoj politici u obrazovanju* (2007) odnosi se na sve razine odgojno obrazovnog sustava s ciljem postizanja stvarne ravnopravnosti spolova i poboljšanja kvalitete obrazovanja. Ona sadrži definicije ključnih pojmova te korake za postizanje rodno osjetljive obrazovne politike, strukture podrške, upravljanja i organizacije škola. Također, traži uvođenje rodne dimenzije u nastavne programe, planove, predmete i ispite, metode i materijale, a daje praktične savjete za sprječavanje i suzbijanje seksističkog nasilja u školama.

Već spomenuta Konvencija o pravima djeteta najkvalitetnije je od svih dokumenata riješila pitanje dječjih prava, ne samo određujući njih, već stvarajući i univerzalne standarde koja država koja je potpisala i ratificirala *Konvenciju* mora jamčiti svakom djetetu, razvijajući optimalne uvjete za poštivanje svih dječjih prava u svim segmentima društva (Maleš i sur., 2003). *Konvencijom* je briga o dječjim pravima postala međunarodna obveza budući da svaka zemlja mora podnositi izvješća Ujedinjenim narodima o stanju prava djeteta u zemlji. *Konvencija* korištenjem izraza „nadležna tijela“ priznaje i ulogu nevladinih udruga te tako predviđa aktiviranje svih koji na bilo koji način mogu pomoći boljem ostvarivanju prava djeteta, izravno (pružanjem obrazovanja djeci) ili neizravno (pružanjem podrške roditeljima). Iako se na temelju pojedinih članaka *Konvencije* može zaključiti kako ona umanjuje važnost obitelji, to nikako nije točno. *Konvenciju* treba sagledati u cjelini (Maleš i sur., 2003). *Konvencija o pravima djeteta* je jedinstvena jer je sveobuhvatna, univerzalna, bezuvjetna i holistička. Sva prava u *Konvenciji* temelje se na četiri načela (načelu nediskriminacije na bilo kojoj osnovi; načelu prema kojem svako dijete ima pravo na život i razvoj; načelu najboljeg interesa djeteta; te načelu slobode iznošenja mišljenja) i podijeljena su u četiri kategorije: *prava preživljavanja* (primjerice, pravo na život, pravo na prehranu, pravo na zdravstvenu pomoć); *razvojna prava* (kao što su pravo na kulturne aktivnosti, pravo na informiranje ili

pravo na igru i slobodno vrijeme), *prava sudjelovanja* (pravo na slobodno izražavanje svojih misli ili pravo na udruživanje) te *zaštitna prava* u koja, osim prava na zaštitu od diskriminacije koje je od posebne važnosti za ovaj rad, pripadaju još i prava na zaštitu od zlouporabe, zapostavljanja i izrabljivanja; prava na zaštitu od alkohola, duhana i droga; prava na zaštitu djece u oružanim sukobima ili zatvorima; prava na zaštitu djece izbjeglica.

2.1.2. Nacionalni dokumenti

Kada se govori o nacionalnim zakonima i propisima, svakako treba krenuti od *Ustava Republike Hrvatske* prema kojem je ravnopravnost spolova jedna od najviših vrednota te temelj za tumačenje istog. Zaštita od rodne diskriminacije osigurana je i *Zakonom o suzbijanju diskriminacije* (NN 85/08) koji zabranjuje diskriminaciju na bilo kojoj osnovi.

I *Zakon o ravnopravnosti spolova* (NN 82/08) donosi opće osnove za zaštitu i promicanje ravnopravnosti spolova te definira i uređuje način zaštite od diskriminacije na temelju spola i stvaranje jednakih mogućnosti za žene i muškarce. U članku 14 spomenutog Zakona stoji kako sva državna tijela, agencije i ustanove u području odgoja i obrazovanja moraju osigurati jednake šanse u obrazovanju za oba spola (a to se odnosi na sve razine obrazovanja, sve aktivnosti i upravljačke strukture) te pripremu oba spola za aktivno i ravnopravno sudjelovanje na svim područjima, promičući nediskriminaciju žena i muškaraca i uklanjanje rodni stereotipa.

Nacionalna politika za ravnopravnost spolova osnovni je nacionalni strateški dokument koji se donosi s ciljem ukidanja diskriminacije žena i uspostavljanja stvarne ravnopravnosti spolova provedom politike jednakih mogućnosti. Ona sadrži sedam prioriternih tematskih područja: promicanje ljudskih prava žena i rodne ravnopravnosti; jednake mogućnosti na tržištu rada; rodno osjetljivo obrazovanje i suzbijanje stereotipa; ravnopravnost u procesu odlučivanja u političkom i javnom životu; uklanjanje nasilja nad ženama; međunarodna politika i suradnja te osnaživanje institucionalnih mehanizama i načina provedbe.

Člankom 18. *Zakona o ravnopravnosti spolova* propisano je da je nadzor provedbe *Nacionalne politike* u nadležnosti *Ureda za ravnopravnost spolova*, koji osim što je zadužen za izradu i nadzor provedbe *Nacionalne politike*, također je nositelj i sunositelj provedbe određenih mjera i aktivnosti. *Nacionalna politika za ravnopravnost spolova* ima pet ciljeva:

podizanje razine znanja i svijesti o antidiskriminacijskom zakonodavstvu, rodnoj ravnopravnosti i ljudskim pravima žena; unaprjeđenje društvenog položaja žena pripadnica nacionalnih manjina; unaprjeđenje položaja žena s invaliditetom; unaprjeđenje znanja i svijesti o položaju žena u ruralnim područjima te podizanje kvalitete i dostupnosti zdravstvene zaštite za žene i djevojčice. Od prosinca 2015. godine u tijeku je izrada nove *Nacionalne politike za ravnopravnost spolova*, za razdoblje od 2016. do 2020. koja će uključivati slična područja kao i dosadašnja strategija. Radna skupina sastoji se od 23 članice uključujući predstavnice nadležnih državnih tijela, županijskih povjerenstva za ravnopravnost spolova, nevladinih organizacija i nezavisne stručnjakinje.

Za područje obrazovanja od velike je važnosti *Nacionalni okvirni kurikulum*, temeljni dokument koji određuje sve bitne sastavnice odgojno-obrazovnog sustava od predškolske razine pa do završetka srednjoškolskoga odgoja i obrazovanja, a čini i polazište za planiranje i organiziranje rada škola, uključujući i izradu školskog i predmetnih kurikuluma. Temelji se na trinaest načela među kojima su i poštivanje ljudskih prava i prava djece te jednakost obrazovnih mogućnosti za sve (svako dijete i svaki/a učenik/ca ima pravo na svoj najviši obrazovni razvoj; jednakost obrazovnih mogućnosti temelji se na društvenoj pravednosti; obrazovanje i školovanje ne može biti povlastica manjine niti se može umanjiti prema razlikama – etničkim, spolnim, rodnim ili drugim društveno uvjetovanima). Načela su sadržajno povezana s ciljevima, a služe osiguravanju unutarnje usklađenosti kurikuluma.

2.1.2.1. Rodna jednakost kao predmet zaštite Pravobraniteljica

Središnje tijelo za suzbijanje diskriminacije je pučka pravobraniteljica, opunomoćenica Hrvatskoga sabora za zaštitu i promicanje ljudskih prava i sloboda koja može davati mišljenja, preporuke, prijedloge i upozorenja za uklanjanje i sprečavanje diskriminacije. Provođenje *Zakona o ravnopravnosti spolova* prati Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova koja je dužna upozoravati, predlagati i davati preporuke te najmanje jednom godišnje izvještavati Hrvatski sabor o poštivanju *Zakona o ravnopravnosti spolova* i drugih dosad navedenih propisa. Osim već spomenutih pravobraniteljica, u borbi protiv diskriminacije značajna je i Pravobraniteljica za djecu, koja osim što je dužna promicati i kontrolirati prava djece i načine njihove zaštite, može, procijeni li potrebnim, potaknuti

donošenje i izmjene zakona koji se odnose na prava i zaštitu djece. Svi uredi pravobraniteljica međusobno surađuju i rade na promicanju ljudskih prava te suzbijanju diskriminacije.

Svjesni činjenice da je kvalitetno obrazovanje temelj demokratskog, tolerantnog društva, mnogi stručnjaci/kinje s razlogom stavljaju naglasak i prioritet na pravo na zaštitu od diskriminacije jer dok postoji bilo kakva vrsta diskriminacije u obrazovanju, ne možemo očekivati od mladih ljudi da odrastaju u građane/ke koji poštuju i bore se kako za sva ljudska prava, tako i za rodnu jednakost. Demokracija se najbolje može učiti u demokratskom okruženju u kojem se potiču sudjelovanje, iznošenje mišljenja i sloboda izražavanja. Način na koji se odrasli odnose prema djeci presudan je za budućnost društva, a budući kako je škola jedan od najvažnijih institucionaliziranih oblika socijalizacije, važno je pratiti način na koji ona djeluje u skladu sa svojim društvenim ciljevima i programima, navodi Knežević (2011).

Iz tog razloga potrebno je ponešto reći i o pravu na (kvalitetno) obrazovanje, čija (ne)kvaliteta direktno može doprinosti stvaranju/sprečavanju rodne jednakosti.

2.2. PRAVO NA OBRAZOVANJE KAO „OSNAŽUJUĆE“ PRAVO

Obrazovanje je područje u kojem su kroz povijest čovječanstva žene bile najviše obespravljene. Mnogi autori s razlogom ovo pravo smatraju „osnažujućim“ pravom, budući da se putem njega stječu znanja, vještine, vrijednosti i stavovi pomoću kojih pojedinci/ke dolaze do intelektualne, duhovne i društvene samostalnosti razvijajući pritom sve svoje mogućnosti (Širanović, 2012). Pennington (2008) ističe kako zaista obrazovanje ima jednu od najznačajnijih uloga u smanjenju predrasuda i diskriminacije - istraživanja pokazuju da što je veći stupanj obrazovanja, to su manje prisutne predrasude. O razini obrazovanja ovise i brojna druga građanska i politička te gospodarska, socijalna i kulturna prava čovjeka. Pravo na obrazovanje rutinski se ubraja u ekonomska, socijalna i kulturna prava, ali ono je uz to još i političko i građansko pravo, istovremeno individualno i društveno obzirom da se u njemu isprepliću elementi svega navedenog (Tomaševski, 2001). Prvi se puta definiralo u *Općoj deklaraciji o ljudskim pravima* 1948. godine. U članku 26. stoji kako pravo na osnovnoškolsko obrazovanje treba biti obvezno i besplatno, dok tehničko i strukovno obrazovanje moraju biti dostupni svima, a pristup visokoškolskom obrazovanju dostupan svima na osnovi uspjeha. Točka 2. istog članka govori kako obrazovanje mora biti usmjereno punom razvoju ljudske osobe i jačanju poštovanja ljudskih prava i temeljnih sloboda. Također, obrazovanje mora promicati razumijevanje, snošljivost, prijateljstvo i mir među narodima, rasnim ili vjerskim grupama te podupirati djelovanje Ujedinjenih naroda na održavanju mira. Iako mnogi dokumenti jamče spomenuto pravo, analiziraju ga i bude svijest o njegovom kršenju, pravi smisao prava na obrazovanje ostvaruje se tek u praksi, navodi Širanović (2012).

2.2.1. Dimenzije prava na obrazovanje po modelu Katarine Tomaševski

Model 4-A (*available, accessible, acceptable and adaptable*) razvila je Katarina Tomaševski (2001), a odnosi se na prava o obrazovanju tj. na ostvarivanje pristupa odgoju i obrazovanju (raspoloživost, dostupnost) te na prava u obrazovanju, tj. na poštivanje ljudskih prava i njihovo promicanje u obrazovanju (prihvatljivost i prilagodljivost). Jasan je i sustavan te omogućuje jednostavno praćenje i poštivanje prava na obrazovanje u praksi (Širanović, 2012).

Available podrazumijeva *raspoloživost* obrazovanja, odnosno upućuje na obvezu države da osigura dovoljan broj odgojno-obrazovnih ustanova te ljudskih i materijalnih resursa, bilo na način da sama osniva ustanove ili da omogućuje drugim pravnim i privatnim osobama da ih osnivaju, što podrazumijeva velika politička i financijska ulaganja..

Acessible, tj. *dostupnost* obrazovanja podrazumijeva fizičku i ekonomsku dimenziju (blizina odgojno-obrazovnih ustanova, cijena udžbenika i javnog prijevoza) te nediskriminacijsku dimenziju (uklanjanje svih prepreka koje vode diskriminaciji i isključivanju pojedinaca/ki na bilo kojoj osnovi), a obvezuje državu koja mora omogućiti sve potrebne uvjete da bi se spomenuto ostvarilo.

Prihvatljivost (acceptable) se odnosi na slobodan izbor kvalitetnih programa i sadržaja, kulturno primjerene metode poučavanja i vrednovanja, promicanje ljudskih prava i provođenje školske i razredne discipline u skladu s time.

Prilagodljivost (adaptable) se odnosi na prilagođavanje odgoja i obrazovanja različitim grupama djece i mladih, posebice pripadnicima manjina, djeci s posebnim potrebama itd.

Između navedenih dimenzija često postoje određena preklapanja pa nepoštivanje jedne dimenzije znači kršenje i neke druge (Širanović, 2012), a kršenje ovih dimenzija znači kršenje prava na obrazovanje. U takvim uvjetima ne možemo očekivati razvoj demokratskog društva, jer da bi se demokracija održala, potrebni su joj građani/ke koji imaju potrebno znanje, sustav vrijednosti i vještina neophodnih za život u demokratskom društvu (Maleš i sur., 2003). U taj sustav ulazi i poštivanje prava žena koje se može osigurati jedino ako se osiguraju i odgovarajući uvjeti koji će djeci i mladima omogućiti da se pravovremeno upoznaju s pravima žena te da ih razumiju na pravilan način, što najkvalitetnije možemo, osim unutar obitelji, kroz sustav javnog obrazovanja koje predstavlja ključan način rješavanja nejednakosti u društvu.

3. RODNA DISKRIMINACIJA U OBRAZOVANJU

„Sve dok imamo djecu koja nam postavljaju pitanja, pred nama će stajati izazov razmišljanja o vlastitom životu i vrijednostima.“³

Škola je mjesto gdje se učenici/ce svakodnevno susreću s ekonomskim, socijalnim, kulturnim i rodnim raznolikostima. Nove vizije obrazovanja učenike/ce stavljaju u prvi plan, naglašavajući njihovu aktivnu ulogu u odabiru sadržaja i metoda obrazovanja koji su individualno prilagođeni svakom pojedincu/ki. Učenici/ce imaju pravo izražavati svoje mišljenje i zastupati svoja stajališta, a škole bi trebale biti sredine koje im to omogućavaju, dajući im podršku za osobni rast i razvoj. Nažalost, nisu rijetke škole gdje su učenici/ce često izloženi različitim pritiscima i konfliktima, pa i onih na temelju roda. „Neravnopravnost između spolova duboko je ukorijenjena u kulturi, kulturnim obrascima i stereotipima koji sustavno promiču stavove o “normalnosti” ženske drugosti, inferiornosti i podčinjenosti, a svoj iskaz ima u učincima različitih diskriminatornih praksi i društvenom položaju žena općenito“, stoji u Pojmovniku rodne terminologije (2007, 46).

³ Preuschoff, 2006, 39

3.1. TERMINOLOŠKI OKVIRI

U hrvatskoj jezičnoj i društvenoj praksi pojmovi spol i rod su smatrani sinonimima, budući da nisu dovoljno objašnjeni i razgraničeni. Pojam *spola* veže se uz biološke – anatomske i fiziološke razlike između pojedinaca/ki koji uvjetuju razlike u fizičkoj pojavnosti i reproduktivnim organima (Galić, 2011). Pojam *roda* odnosi se na društvene razlike između žena i muškaraca koje su naučene, promijenjive s vremenom i koje imaju širok raspon varijacija unutar jedne kulture i između kultura (*Pojmovnik rodne terminologije*, 2007).

Uz vjeru, rasu, etničke manjine, tjelesna oštećenja i razne druge razlike, i spol i rod su oduvijek temelj predrasuda i diskriminacije, čemu svakodnevno možemo svjedočiti u događajima kojih smo sami sudionici ili o kojima možemo čitati u medijima. *Predrasuda* je generalizirani, najčešće negativan stav o nekoj skupini i njenim pripadnicima/cama, a budući da prethodi iskustvu, ne mijenja se zbog sadržaja stečenih novim iskustvom. Predrasuda može biti otvorena (ako se stav jasno pokazuje prema drugoj grupi) ili prikrivena, prilikom koje se stav ne iskazuje, ali utječe na ponašanje jedne skupine ili pojedinca/ke prema drugima. Unutar predrasuda razlikuju se tri međusobno povezane podvrste: socijalne kategorije, stereotipi i neke društvene norme. Socijalna kategorizacija je uspostavljanje sličnosti unutar grupe i istodobnog povećavanja razlika prema drugim grupama s ciljem da se pojedince/ke razdvoji po pripadnosti društvenim grupama. *Stereotipi* su generalizirani stavovi o nekoj drugoj (češće negativni), ali i vlastitoj (češće pozitivni) skupini, a najčešće se odnose na fizičke i psihičke karakteristike za koje se smatra da određuju nekog/u pojedinca/ku i cijelu grupu kojoj on/ona pripada (*Pojmovnik rodne terminologije*, 2007). Spolne stereotipe Maleš (1988, 66) definira kao „očekivanja o određenim kvalitetama i tipičnom ponašanju muškarca i žene (...), a zasnivaju se na pretpostavci o urođenim razlikama među njima, s obzirom na fizičke i psihičke osobine.“ Budući da ne uzimaju u obzir individualne karakteristike pojedinaca, mogu imati destruktivne posljedice, obzirom da se pojedinci čija ponašanja izlaze izvan okvira stereotipnih očekivanja mogu osjećati izolirano. Neki smatraju da će se jednakopravnost spolova postići kad se iskorijene spolni stereotipi. Spolni stereotipi temelj su seksizma, oblika društvene diskriminacije osobe na temelju spola (najčešće žena) koji se zasniva na predrasudama i ukorijenjenim stereotipima, a javlja na različitim razinama, od individualne do institucionalne (*Pojmovnik rodne terminologije*, 2007).

Istraživanje koje su proveli Galić i Nikodem (2006) pokazalo je kako je hrvatsko društvo dobrim dijelom patrijarhalno društvo koje njegovanjem „tradicionalno

institucionalizirane religijske socijalizacije“ podržava „učinkovit mehanizam za prenošenje seksističkih stavova i stereotipa o rodnim grupama“, ne pridonoseći razvoju rodno egalitarnog društva (Galić i Nikodem, 2006, 97). Najveću sklonost seksizmu u Hrvatskoj imaju muškarci i to najrigidnije oni na području Like i Banovine (Galić, 2011) te oni nižeg obrazovanja, nižih prihoda i politički desnije orijentirani (Črpić, Bišćan, Aračić, 2005), dok su žene (uz općenito mlađi i obrazovaniji dio populacije) pokazale veću sklonost rodnoj jednakosti u društvu (Galić, 2011). Odgajanje dječaka i djevojčica u skladu s uvriježenim rodnim/spolnim ulogama jedan je od načina na koji se u društvu održava seksizam stoga je prijeko potrebno obrazovanje koje će uključivati rodnu problematiku i rodni pristup, odnosno istodobno razumijevanje i uključivanje razlika između spolova/rodova u području bilo koje konkretne politike tj. donošenja mjera i aktivnosti s ciljem ukidanja seksizma (*Pojmovnik rodne terminologije*, 2007).

Sudbina obitelji, društva i države je međusobno izravno povezana. Doprinos patrijarhatu u obitelji daje socijalizacija mladih prema društvenim modelima kroz školovanje, medije i druge formalne i neformalne modele i izvore učenja. Bez obzira na to što je ravnoteža rodne jednakosti različita u različitim obiteljima, pojedinačni primjeri ne ruše opći model – cjelokupni sklop društva i kulture koji još uvijek podupire autoritet muškaraca u svim područjima života, navodi Galić (2011). Maleš (1988, 5) navodi kako upravo „u osnovi preobražaja obitelji leži transformacija društva“, obzirom na to da je obitelj složena društvena pojava koja je u stalnoj interakciji s okolinom i ne može se odvojiti od nje, pa mijene u jednoj pojavi utječu na mijene u drugoj, stoga odgoj unutar obitelji treba težiti izgradnji ravnopravnih odnosa između muškog i ženskog spola i oslobađati od standardnog patrijarhalnog shvaćanja društva. Protiv takvog shvaćanja društva bori se *rodno osviještena politika* koja predstavlja sustavno uvođenje politike ravnopravnosti spolova u sve sustave i strukture, politike mjera i programe, procese i projekte. Ona istovremeno predstavlja i način na koji se razumije rodna problematika i način njezine provedbe; ona je istovremeno i sadržaj i strategija, skup mjera i evaluacija njihove učinkovitosti. Svoje temelje ima u svijesti o nuždi učinkovitog ostvarivanja jednakosti između muškaraca i žena te u prepoznavanju političkog značenja spolne/rodne jednakosti za oblikovanje drugih antidiskriminacijskih politika u smjeru poštovanja razlike i različitosti (*Pojmovnik rodne terminologije*, 2007).

3.2. POVIJESNI OKVIR STATUSA ŽENA U DRUŠTVU

Povijest čovječanstva u znaku je neravnopravnosti žena koje u odnosu na muškarce nisu imale prava i mogućnosti za sudjelovanje u društvenom životu i politici budući da su u svakom pogledu bile smatrane podređene muškarcima, najčešće samo zbog tjelesne različitosti od njih (Vrcelj i Mušanović, 2011). Racionalnost, aktivnost, kultura, produkcija i duhovnost bile su smatrane „muškim“ osobinama, dok su one suprotne (iracionalnost, pasivnost, priroda, reprodukcija, tijelo) smatrane „ženskim“ (Galić i Nikodem, 2006). Iste su postavke vrijedile i za obrazovanje (Vrcelj i Mušanović, 2011).

Ženama su bile potrebne godine i godine borbe protiv stereotipa o ženama (feministkinje su željele dekonstruirati rodove kao „prirodne“ i univerzalne kategorije kakvima su se smatrali dotad) no tek su se u 20. stoljeću uspjele donekle izboriti za razbijanje predrasuda, iako još i danas svjedočimo mnogima od njih (Galić i Nikodem, 2006). Prve aktivnosti žena bile su usmjerene na borbu za pravo glasa - te su žene poznate kao sufražetkinje (*suffrage* znači kolektivno glasovanje), a prvom feministkinjom mnogi smatraju Poulain de la Barre Francois koja kao najvažnije sredstvo emancipacije žena vidi upravo u obrazovanju djevojčica (Vrcelj i Mušanović, 2011). Treba li uopće obrazovanje postati dostupno ženama bilo je glavno obrazovno pitanje u 19., pa i početkom 20. stoljeća.

Pramajkom prava glasa žena smatra se Mary Wollstonecraft koja je 1792. godine u djelu *A Vindication of the Right of Women* iznjela svoje poglede na ženska prava, tvrdeći kako je oslobođenje žena moguće kroz zajednički odgoj djevojčica i dječaka, smatrajući kako ih od djetinjstva treba navikavati na zajednički život i obrazovanje na način da uče iste stvari na isti način (Vrcelj i Mušanović, 2011).

I u Hrvatskoj se u 19. stoljeću počinju buditi feministički pokreti pod vodstvom učiteljica Marije Jambrišak, Jagode Truhelke i Milke Pogačić koje su putem časopisa *Domaće ognjište* prosvjećivale žene, a među najznačajnijim Hrvaticama je i Marija Jurić Zagorka, zaslužna za rušenje spolnih stereotipa. Ipak, još se sumnjalo u intelektualne sposobnosti žena sve do 1901. godine kad im je odobren upis na Mudroslovni fakultet, a tek nakon Prvog svjetskog rata i na druge fakultete (Vrcelj, Mušanović, 2011). Nakon Drugog svjetskog rata javlja se „feminizacija školstva“ budući da se žene počinju masovno uključivati u sve razine obrazovanja, kad i na globalom planu obrazovanje žena postaje predmetom mnogih međunarodnih deklaracija.

Iako se pravni status žena u Europi nesumnjivo poboljšao tijekom posljednjih desetljeća budući da je napredak (u obrazovnim postignućima, sudjelovanju u tržištu rada, zastupljenosti u politici) vidljiv, razlike između spolova i dalje su prisutne u mnogim područjima, zadržavajući muškarce u tradicionalnim ulogama i ograničavajući mogućnost žena da potvrde svoja temeljna prava, stoji u *Strategiji za ravnopravnost spolova (2014.-2017.)*.

Vrcelj i Mušanović (2011) upravo zbog ovakvih stanja u društvu, budući da tradicionalna pedagoška teorija i praksa podržavaju spolne stereotipe i patrijarhalnu strukturu, stavljaju naglasak na feminističku pedagogiju, povijesno uvjetovanu spolnom i rodnom segregacijom i isključivanjem žena iz procesa oblikovanja ljudskog razvoja, koja je usmjerena na propitkivanja muške i ženske perspektive, odnosno na perspektive različitih spolnih orijentacija. Feministička pedagogija ima obilježja kritičke i transformacijske pedagogije, a cilj joj je osvješćivanje okolnosti i procesa koji vode podređivanju žena te učenja kako mijenjati takvu stvarnost, na način da osvještava, reflektira i mijenja segregirajuć položaj žena koji je kritička pedagogija etablirala u *teoriji skrivenog kurikuluma* (kulturi koja suptilno prenosi rodne stereotipe).

3.3. TEORIJA SKRIVENOG KURIKULUMA

Za početak valja definirati kurikulum, koji Previšić (2007) označuje kao katalog razrađenih sadržaja koji se planiranjem i programiranjem prenose u nastavu, organizirano i aktivno stjecanje znanja, sposobnosti i vještina. Osnovne etape su planiranje, organizacija, izvođenje i kontrola, uz posebnu pažnju pridatu mogućim prikrivenim i neplaniranim utjecajima, tj. skrivenom kurikulumu.

Prvi tko je upotrijebio pojam skrivenog kurikuluma bio je Philip Jackson 1968. godine u svojoj knjizi *Life in Classrooms* kada je govorio o očekivanjima i implicitnim pravilima koja se koriste u procjeni učenika/ca bez obzira na njihov akademski uspjeh, razlikujući dva kurikuluma: službeni, fokusiran na učenička intelektualna postignuća i svladavanje gradiva te skriveni, fokusiran na sposobnosti učenika/ca da se prilagode institucionalnim očekivanjima (Banks, 2007). Pod skrivenim kurikulumom podrazumijeva se dakle implicitni obrazovni program koji se sustavno provodi u školi, a koji ne može steći legitimitet jer dodatno obespravlja marginalizirane društvene skupine, navode Vrcelj i Mušanović (2011). Skriveni kurikulum škole može biti potpuno suprotan od službenog kurikulumu. Najpoznatiji autor teorije skrivenog kurikulumu je Michael W. Apple koji u svojoj knjizi *Education i Power* (1982) izlaže načine segregiranja putem školskog kurikulumu, tvrdeći da se u obrazovnim institucijama stvara raso-spolno-klasno pristrana školska kultura koja se ostvaruje kontrolom rada i nametanjem udžbenika. On tvrdi kako država politički zlouporabljuje obrazovanje sustavnim organiziranjem i sveobuhvatnom kontrolom troškova i didaktičke tehnologije (program, udžbenici, pedagoški standard, kvalifikacije, izbor i supervizija učitelja). Bašić (2000, 171) skriveni kurikulum opisuje kao „značajan instrument školske socijalizacije, a to znači da se „prikrivenim“ planom učenja obuhvaća ciljano, ali od sudionika često nezapaženo standardiziranje i normiranje međuljudskih odnosa koje uspostavlja model-situaciju za stjecanje društveno poželjnih interpersonalnih orijentacija“. Vukičević (2013) tvrdi kako skriveni kurikulum označava vrijednosti poput društvenih i spolnih uloga, stavova, vrijednosti i drugih aspekata življenja koji se generacijama nesvjesno prenose kao samorazumljive, neupitne i općekulturne. Takve vrijednosne poruke (pozitivne ili negativne), tvrdi Jukić (2013) služe kao osnova za razvijanje kulture (pojedince/ke, ustanove ili društva u cjelini) i preduvjete za stvaranje pozitivne kulture škole.

Baranović i sur., (2010) ističu kako je vrlo bitno obratiti pažnju na ono što se učenicima/cama kroz otvoreni i skriveni kurikulum nudi, a takva su istraživanja aktualna posljednjih tridesetak godina. Istraživanja veze između kurikuluma i roda uglavnom su se fokusirala na tri problema: način na koji otvoreni ili pisani kurikulum stvaraju rodne nejednakosti; način na koji skriveni kurikulum (struktura, organizacija i svakodnevni život u školi) reproducira rodnu nejednakost te na rodnu dimenziju preferencija i postignuća učenika/ca u pojedinim predmetima.

Rodne razlike tako mogu biti vidljive u nastavnim programima, udžbenicima, školskim pravilima, ali i u mnogim nevidljivim načinima: pohvalama i kritikama ili podjelama različitih poslova na temelju spola (Baranović, 2011). Govor tijela i usmeni govor nastavnika/ce također mogu mnogo doprinosti suzbijanju ili širenju diskriminacije, iako ih je teže analizirati (Baranović i sur., 2010). Česta je pretpostavka da će učitelji/ce, kad jednom postanu svjesni/e predrasuda koje prenose prilikom poučavanja, poraditi na njihovom iskorjenjivanju, ne samo zato što ne žele prenositi predrasude na učenike/ce, već ni sami/e ne žele biti žrtva istih. Čak i oni učitelji/ce koji/e ne žele mijenjati svoje stavove i ponašanja, moraju se pokoriti zakonima i službenim dokumentima koji strogo zabranjuju prenošenje predrasuda, ili se moraju suočiti s negativnim posljedicama (Banks, 2007). Iako su mnogi učitelji/ce negirali/e da imaju predrasude i da ih prenose na učenike/ce, istraživanja u kojima su im prikazivani video zapisi njihovih predavanja pomogli su učiteljima/cama u osvještavanju vlastitih propusta. Zaključak koji je zajednički svim istraživanjima skrivenog kurikuluma optimističan je: učitelji/ce mogu naučiti kako poučavati bez da nesvjesno prenose svoje stavove i vrijednosti (Banks, 2007).

Novija istraživanja pokazuju da skriveni kurikulum nije samo skup ponašanja kojima učitelji/ce i ostalo školsko osoblje nesvjesno prenosi učenicima. Takva očekivanja i stavovi o spolu i rodu, rasi, etnicitetu i drugim različitostima utkani su duboko ne samo u strukturu i kulturu škole, već i društva. Osim onoga o čemu se govori u službenom i skrivenom kurikulumu, važno je i ono o čemu se šuti, kao što je to slučaj s različitim seksualnim orijentacijama, čime se učenicima/cama daje poruka kako je heteroseksualnost isključiva i podrazumijevajuća.

Zbog svega navedenog, jasno je da postoji potreba za neprestanim preispitivanjem vlastitog rada (učitelji/ce), ali i kurikuluma i nastavnih sredstava s ciljem uklanjanja svih stereotipnih elemenata. Učitelji/ce kroz interakciju šalju poruke učenicima i učenicama o

(ne)poželjnosti određenih ponašanja te tako nesvjesno sudjeluju u procesu usvajanja rodnih uloga koji se istražuje unutar sustava skrivenog kurikuluma (Sadker, 1999).

3.3.1. Usvajanje rodnih uloga

Ne postoji jednostavan odgovor na pitanje kako dječaci i djevojčice usvajaju svoje rodne uloge. Rodno tipiziranje je proces kojim se razvijaju ponašanja, osobine ličnosti, uvjerenja, stavovi i preferencije u skladu s rodnom ulogom (Galambos, 2004; prema Jugović i Kamenov, 2011). Ideje o rodnim ulogama svoje najveće ishodište imaju u religijskom svjetonazoru, navode Galić i Nikodem (2006) uzimajući za primjer kršćanstvo i njegove androcentričke temelje (androcentrizam kao pojava u kojoj su muškarci privilegirani i smatrani kao standard i norma za kulturu vrste). Mnogi/e znanstvenici/e pokušali su raznim teorijama objasniti kako dolazi do rodnog tipiziranja, a one najčešće spominjane su teorije socijalnog učenja te kognitivno-razvojne teorije. Zagovornici/ce *teorija socijalnog učenja* smatraju kako tipično muška i tipično ženska ponašanja nisu određena spolom, već naučena iz primjera, zavisno o tome kako ih tretira društvo (Maleš, 1988). Rodno određena ponašanja stječu se iskustvom pa se dječaci ponašaju na maskulin način zato što im takvo ponašanje donosi potkrepljenje okoline: dok se igranje „muškim“ igračkama potiče, izražavanje želje za, primjerice, bavljenje plesom ili pokazivanje emocija izazivaju neodobravanje (Jugović i Kamenov, 2011). Prema spomenutoj teoriji, „spolne razlike postoje samo zato što ljudi konstatno reagiraju, vrednuju i potiču muškarce i žene da se ponašaju na način kakav je kultura namijenila“ (Maleš, 1988, 54), i to instrumentalnim uvjetovanjem, tj. namjernim postupcima roditelja (nagradama ili kaznama) ili pak učenjem po modelu, gdje dječaci/djevojčice ne moraju osobno biti kažnjeni ili nagrađeni, već uče promatrajući posljedice tuđih ponašanja. Istraživanja Alberta Bandure pokazuju kako se stupanj imitacije povećava proporcionalno sa stupnjem sličnosti ili bliskosti s modelom, dok rezultati nekih drugih ispitivanja pokazuju kako se djeca više identificiraju s osobama koje imaju moć (Maleš, 1988). Na početku razvoja ove teorije smatralo se kako ključnu ulogu imaju roditelji, no danas se više pozornosti poklanja drugim društvenim utjecajima: vršnjacima/kinjama, odgajateljima/cama, učiteljima/cama i trenerima/cama, pa čak i medijima (Jugović i Kamenov, 2011).

I dok zagovornici ove teorije smatraju kako je rodna identifikacija uzrok spolnog tipiziranja, prema L. Kohlbergu, predstavniku *kognitivno-razvojne teorije*, identifikacija je

posljedica spolnog tipiziranja. Ova teorija ne odbacuje učenje promatranjem, ali naglasak stavlja na dječju kognitivnu aktivnost i sposobnost selekcije i organizacije vlastitih opažanja i razumijevanja (Maleš, 1988). Kognitivističko-razvojni modeli ne smatraju djecu samo pasivnim primateljima socijalizacijskih utjecaja okoline već naglašavaju njihovu aktivnu ulogu u odabiru informacija koje su važne za razvoj njihovog rodnog identiteta. U ovom pristupu, osim Kohlbergovih postavki modela razvojnih faza, važan je i model rodnih shema Sandre Bem koji pretpostavlja da će se rodno tipiziranje javiti kad dijete usvoji rodnu shemu, odnosno kognitivne strukture o muškosti i ženskosti koje djeca formiraju, a koje su stereotipne, vrlo pojednostavljene i nalik likovima iz crtića, pri čemu se obično odnose na vrlo vidljive osobine poput izgleda ili zanimanja (Jugović i Kamenov, 2011).

Ipak, svaka od ovih teorija tek djelomično objašnjava usvajanje rodnih uloga, nijedna nije sveobuhvatna ni definitivna i u svakoj ima dio istine pa ih je dobro uzeti kao orijentaciju za daljnja istraživanja (Maleš, 1988).

Obrazovanje, posebice ono školsko kao najorganiziraniji dio, na različite načine sudjeluje u stvaranju i razvijanju rodnih nejednakosti, navodi Baranović (2011). Bilo da je riječ o obrazovnim programima, školskoj kulturi, školskom kurikulumu (i onom skrivenom) ili politici zapošljavanja i izbornim procedurama za rukovodeća mjesta, svi oni mogu jednako doprinositi smanjivanju ili rastu rodne diskriminacije.

3.3.2. Razlike u školskim postignućima učenika i učenica

Jokić i Ristić Dedić (2010) su proučavanjem mnogih međunarodnih znanstvenih spoznaja uvidjeli da je nedvojbeno da djevojčice postižu viša obrazovna postignuća iskazana ocjenama u svim predmetima, uključujući matematiku i prirodne znanosti. Ipak, kod vanjskih vrednovanja standardiziranim testovima pokazalo se da djevojčice imaju bolje rezultate u ispitivanjima čitanja i jezika, dok dječaci prednjače u matematici, a to je potvrđeno i na hrvatskom uzorku učenika/ca (Braš Roth i sur., 2008; prema: Jokić i Ristić Dedić, 2010). Na standardiziranim testovima dječaci prednjače pred djevojčicama u matematičkim vještinama, što neki/e autori/ce pripisuju samopercepciji sposobnosti, budući da postoje predrasude po kojoj bi djevojčice trebale biti lošije u matematici, iako neki/e autori/ce tvrde kako se ne radi o tome da su loše u matematici, već su mnogo bolje u verbalnom izražavanju sukladno čemu i biraju svoja zanimanja (Jonsson, 1999; prema Dragojević, 2014, 27). Preuschoff (2006) smatra kako se tu radi o problemu „naučene bespomoćnosti“, jer dok su dječaci svoje uspjehe

na testu opravdavali svojom inteligencijom i marljivošću (tj. vlastitim sposobnostima), djevojčice (čak i one natprosječno inteligentne u odnosu na skupinu) su to pripisivale vanjskim uzrocima, tvrdeći kako su zadaci bili lagani. Takva se, naučena, bespomoćnost temelji na uvjerenju da se naši postupci ne odražavaju na ishod već da je on izričito rezultat vanjskih utjecaja. Od izuzetne je važnosti stoga potaknuti djecu da prije svega vjeruju u sebe i svoje sposobnosti.

Mnogi su znanstvenici, navode Ristić i Dedić (2010) došli do zaključka kako su spolne razlike u početku školovanja male te kako postupno rastu prolaskom kroz obrazovni sustav kada se povećava prednost dječaka u matematici, a djevojčica u čitalačkoj pismenosti. Liu (2006; prema Baranović, 2011) navodi kako je ovakvo široko rasprostranjeno mišljenje da su djevojčice bolje u socijalnim vještinama, jezicima i umjetnostima, dok su dječaci inteligentniji i imaju veći potencijal za akademski uspjeh (pogotovo u matematici i prirodnim znanostima koje se tretiraju kao prikladnije za dječake) pogrešno. Pastuović (2012) navodi kako razlike u prosječnoj inteligenciji između učenika i učenica ipak nema, a razlike u općenitom školskom uspjehu u korist djevojčica pripisuju se većoj savjesnosti u pohađanju nastave, održavanju pozornosti i redovitijem učenju. Baranović (2011) upozorava na problematičnost takvih obrazloženja koja uspjeh dječaka pripisuju njihovim sposobnostima, a uspjeh djevojčica smatraju rezultatom savjesnosti i poslušnosti.

Na rodnu (ne)diskriminaciju u razredu presudnu ulogu ima i odnos nastavnika/ce prema dječacima i djevojčicama, pri čemu se nastavnička uvjerenja o razlikama u sposobnostima i različita očekivanja od dječaka i djevojčica pokazuju izrazito problematičnima. Učenici/ce svoje ponašanje vrlo često usklađuju s onim što od njih očekuju odrasli, pogotovo učitelji/ce. Eccles i sur. (1994; prema Baranović, 2011) u svojim istraživanjima dokazali su kako nastavnici/ce različitim očekivanjima od učenika i učenica utječu na njihove obrazovne i profesionalne odluke budući da učenici/ce internaliziraju rodno stereotipna uvjerenja koje im prenose nastavnici/ce o uspješnosti ili neuspješnosti u određenim predmetima. Liu (2006; prema Baranović, 2011) navodi zanimljive analize koje pokazuju da se dječake često pohvaljuje na načine da im se govori da su „sjajni“, „jedinstveni“, „daroviti“ i slično, dok se djevojčice podcjenjuje. Nadalje, primijećeno je da se dječacima češće postavljaju izazovnija pitanja te da su nastavnici/ce s njima strpljiviji. Mnoga istraživanja pokazuju kako je razlog tomu što relativno mali broj učenica bira tehnička/matematička zanimanja (čak i kad im ti predmeti idu odlično) taj da su im drugi

suučenici/ce i nastavnici/ce, a ponekad i cjelokupno društvo, nametnuli osjećaj manje vrijednosti i nekompetentnosti (Preuschoff, 2006).

Iako već u srednjoj školi možemo razlikovati škole u kojima dominiraju učenice (frizerske, medicinske, upravne) i one u kojima većinu čine učenici (elektrotehničke, graditeljske), izbor zanimanja nije važan ishod sam po sebi, navodi Dragojević (2014), već je problem u tome što se izbor direktno preslikava na tržište rada i dalje utječe na rodnu nejednakost u zapošljavanju i plaćama.

Učenici/ce se ponekad i svjesno drže nametnutih uloga jer se osjećaju sigurno i ne moraju napuštati zonu komfora, barem kad je riječ o reakcijama okoline (Faber i Mazlish, 2000). Ako želimo društvo koje ne poznaje stereotipe rodni uloga, na tome je s djecom potrebno raditi od najmanjih nogu izgrađujući pravilne stavove i vrijednosti. Jer baš kao što obiteljski odgoj i odgojno-obrazovne institucije mogu pridnositi učvršćivanju i promicanju stereotipa, u jednakoj mjeri oni mogu raditi i na njihovom ublažavanju i uklanjanju (Maleš, 1988).

3.4. SPRJEČAVANJE RODNE DISKRIMINACIJE

Škola kao odgojno-obrazovna ustanova ima mogućnost da omogućavanjem ili blokiranjem mijenjanja društvene svijesti podupire ili otklanja razvoj diskriminacije putem oblikovanja identiteta pojedinaca/ki (Galić i Nikodem, 2006). I u te pojedince/ke ne ubrajamo samo učenike/ce, već i djelatnike/ce, od stručnog i pedagoškog do tehničkog osoblja, i svih onih s kojima ustanova surađuje.

U nižim je razredima korisno igranje uloga koje djevojčice i dječake može potaknuti na preuzimanje uloga koje su suprotne njihovim prirodnim (Preuschoff, 2006). Istraživanje iz 1991. godine (Katz i Walsh; prema Jugović i Kamenov, 2011) potvrdilo je da se naučena rodno tipizirana ponašanja mogu izmijeniti ponašanjima koja su neopterećena rodnim stereotipima: ispitivani dječaci i djevojčice su se, nakon gledanja filma o djetetu koje obavlja rodno nestereotipne aktivnosti i biva pohvaljeno, češće počeli uključivati u aktivnosti koje se tradicionalno pripisuju suprotnom spolu. Iako su različite organizacije osmislile čitav sustav mjera koje bi trebale pomoći u borbi protiv diskriminacije - od tehničkih igračaka i matematičkih udžbenika namijenjenih djevojčicama do treninga i umrežavanja za žene u „muškim“ područjima (Dragojević, 2014), Preuschoff (2006, 23) navodi kako je najteža stvar u odgoju djece, bez obzira na spol, zasigurno rad na sebi. Steve Biddulph u pregovoru knjige *Odgoj djevojčica* (Preuschoff, 2006) rekao je kako roditelje opterećuje težak „kulturološki i psihološki prtljag“, a mogli bismo se složiti kako je težak „kulturološki i psihološki prtljag“ zajednički svima onima koji rade s djecom. Često ono što želimo dati učenicima/cama nemamo ni sami, iako možda toga ni nismo svjesni. Možda bi stoga bilo idealno započeti s preispitivanjem, umjesto slijepim traženjem jednostavnih formula i savjeta kako se nositi s diskriminacijom. Što bolje postajemo svjesni sebe i svojih stavova, vrijednosti i osjećaja, manje su šanse da ćemo na djecu prenositi loša uvjerenja ili ih „gurati u kalup“. Koliko god mi mislili da dajemo slobode svojoj djeci, ona ipak žive pod utjecajem naših predodžaba i misli koje što svjesno, što nesvjesno prenosimo na njih. Stoga je važno osvjestiti što mi mislimo o djevojčicama, a što o dječacima. Prilikom pokušaja da oduzmemo učenicima/cama nametnute uloge, nerijetko se možemo naći u situaciji da smo im nametnuli druge. Kako navode Faber i Mazlish (2000), izjava „Na tebe se *uvijek* mogu osloniti“ jednako je nepoželjna kao i „Na tebe se *nikad* ne mogu osloniti“. Učenike/ce treba osloboditi takvih izjava koje uključuju riječi „uvijek“ i „nikad“ kako bi oni/e sami/e mogli/e u određenim situacijama odlučiti na temelju vlastite prosudbe.

Faber i Mazlish (2000) donose nekoliko prijedloga kako učenike/ce osloboditi okova nametnutih uloga. One smatraju kako bi trebalo pronaći način kako učenicima/cama dati novu sliku o njima samima. Predlažu dovođenje učenika/ca u situacije u kojima mogu sebe vidjeti u novom svjetlu te smatraju kako je potrebno govoriti nešto pozitivno o učeniku/ci i pobrinuti se da on/a to čuje te podsjetiti učenike/ce na njihove uspjehe u prošlosti. Također, od izuzetne je važnosti da odrasli primjerom pokažu kakvo ponašanje žele te da jasno izraze svoje osjećaje i/ili očekivanja.

Neki/e stručnjaci/kinje zalažu se za jednospolno obrazovanje misleći kako će se time doskočiti rodnoj diskriminaciji, budući da djevojčice i dječaci uče na različite načine pa su im potrebni i različito strukturirani načini poučavanja (Preuschoff, 2006). Ovakva bi podjela možda i rezultirala boljim školskim uspjehom, ali svakako bi pridonosila očuvanju već nametnutih spolnih stereotipa. Umjesto toga, cjelokupni kurikulum i svi/e učitelji/ce trebali bi prilikom poučavanja uzeti u obzir interese i iskustva oba spola i prilagoditi nastavu i jednim i drugim. Zahvaljujući povijesnom razvoju društava, svi stereotipi (ne samo oni spolni i rodni) duboko su ukorijenjeni u kulturu pa je baš zbog te „žilavosti“ stereotipa potrebno mnogo više pažnje i nadzora raznih stručnjaka (Knežević, 2011).

2013. godine provedeno je istraživanje o rodnoj ravnopravnosti u sklopu projekta *Izlazak iz mraka – prevencija i podrška ženama žrtvama nasilja*, koji je započeo 2011. godine u Vukovarsko-srijemskoj županiji. Više od stotinu učenika/ca viših razreda osnovnih i srednjih škola partnera u provedbi projekta bilo je ispitivano o stavovima vezanim uz rodne stereotipe, tradicionalno prihvaćene obrasce ponašanja obzirom na spol, ravnopravnost spolova te vršnjačko i rodno uvjetovano nasilje. Analiza je pokazala kako mladi rijetko propitkuju tradicionalnu podjelu na dva spola i njima pripisivane osobine i ponašanja. Većina mladih misli kako su kućni poslovi obaveza žena, a ravnopravna raspodjela kućnih poslova javlja se rijetko, uglavnom u obiteljima u kojima je otac nezaposlen. Podjelu na muške i ženske poslove smatraju prirodnom, tek nekolicina smatra da je to pogrešno. Dečki za sebe misle da imaju „manje osjećaja“ za djecu pa da je odgoj bolje prepustiti ženama, a za cure tvrde da se ne trebaju baviti sportom kao što je bodybuilding ili američki nogomet. Primjetna je zbunjenost kod mladih: s jedne strane imaju tradicionalne obrasce muško-ženskih odnosa u okolini, a s druge strane razne informacije s medija koje pokazuju da se može ponašati drugačije, bez obzira na spol. Pomalo je zabrinjavajuća činjenica da unatoč silnim informacijama koje su im dostupne, mladi nisu upoznati sa ženskim pokretom i međunarodnim dokumentima koji promiču rodnu ravnopravnost.

Ponukana ovim rezultatima, Sanja Sarnavka, predsjednica udruge B.a.B.e. osmislila je modul *Rodna ravnopravnost* koji će uz još tri modula (*Živjeti zdravo*, *Prevenција ovisnosti*, *Prevenција nasilničkog ponašanja*) ući u program zdravstvenog odgoja, višedimenzionalnog modela „koji podrazumijeva povezanost tjelesnog, mentalnog, duhovnog, emocionalnog i socijalnog aspekta zdravlja, a ispunjenje i stabilnost u svakoj od navedenih dimenzija pridonosi cjelovitosti razvoja i povećanju kvalitete življenja svake osobe“ (Kurikulum zdravstvenog odgoja, 2013, 3). Cilj modula, stoji u Kurikulumu, jest omogućavanje učenicima/cama usvajanje vještina potrebnih za donošenje odgovornih odluka koje su važne za očuvanje njihova fizičkog i mentalnog zdravlja te pružanje pomoći da kroz razumijevanje različitosti i kritičko promišljanje izgrade pozitivan odnos prema sebi i drugima.

3.4.1. Obrazovanje za demokratsko građanstvo kao sredstvo iskorijenjivanja neravnopravnosti

Poštivanje prava žena te postizanje cjelokupne rodne jednakosti u društvu, nemoguće je bez kvalitetnog obrazovanja u kojem se poštuju ljudska prava, a sustav javnog obrazovanja kroz detaljnu informiranost i edukaciju može jamčiti njihovu punu provedbu, tvrdi Novak (2010), ističući sadržajnu analizu udžbenika iz 2009. godine koja je pokazala kako isti zagovaraju vrijednosti koje su u skladu s načelima ljudskih prava i jednako prikazuju različite skupine, ali ne pružaju dovoljno informacija i motivacije za demokratsko djelovanje i građanski aktivizam, što je zapravo najbitnije kada govorimo o obrazovanju za ljudska prava. U Republici Hrvatskoj postoje mnoge mnoge organizacije civilnog građanstva te pojedinci iz akademske zajednice koje se trude omogućiti roditeljima, učenicima/cama te pedagoškim djelatnicima/cama mnoge radionice i seminare, ali ipak nedostaje sustavno uvođenje obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo u škole kao zasebnog predmeta, budući da su zasad u Hrvatskom nacionalnom obrazovnom standardu uvedeni samo kao integrativni odgojno-obrazovni sadržaj.

Obrazovanje za demokratsko građanstvo, unutar kojeg ubrajamo i obrazovanje za ljudska prava, treba obuhvaćati sve dobne skupine i sve razine obrazovanja, a ustanove u kojima se obrazovanje odvija moraju biti utemeljene na ljudskim pravima, uključenosti i demokratskom odlučivanju, tvrdi Novak (2010), dok Dürr i sur. (2002, 106) od obrazovanja za demokratsko građanstvo očekuju da bude „kreativan odgojnoobrazovni pokušaj“. Slično

tvrdi i Širanović (2012), koja kvalitetnim pedagoškim radom ne smatra samo poučavanje, osiguravanje poticajnog okruženja i pružanje podrške učeniku, već i razumijevanje i promicanje ljudskih prava s ciljem unapređenja dječjih života i društvenog napretka.

Da bi se obrazovanje za demokratsko građanstvo (pa tako i poštivanje ljudskih prava, prava žena te zaštita od diskriminacije svake vrste) uspješno provodilo, Dürr i sur. (2002) navode neke od potrebnih ključnih postavki, kao što su: transparentnost u odlučivanju; suradnja učitelja/ica, učenika/ica, studenata/ica, roditelja te nevladinih organizacija i drugih udruga; pravna, politička i financijska potpora školama; odgovornost i profesionalnost svih društvenih segmenata; promicanje otvorenih odnosa između škole i zajednice na različitim razinama; osiguranje kontinuirane izobrazbe svih pedagoških djelatnika/ca i otvaranje mogućnosti za samorazvoj; jačanje prava i odgovornosti učenika/ca te promicanje kontinuiranog razvoja i vrednovanja programa i projekata.

U istraživanju potreba, problema i potencijala mladih u Hrvatskoj (Ilišin i Spajić-Vrkaš, 2015) potvrđeno je da mladi nisu zadovoljni stanjem demokracije u Hrvatskoj, da politiku smatraju nepoštenom djelatnošću i da nemaju povjerenja u Vladu, Sabor i političke stranke, ali da unatoč tome (za razliku od generacije mladih iz 2004.) u generaciji postoji dvostruko više članova/ica političkih stranaka, pa su autorice zaključile kako nezanemariv dio mladih političku aktivnost vidi kao način egzistencijalnog samozbrinjavanja, navodi Spajić-Vrkaš (2015). Ipak, velik je broj onih koji ne znaju kako funkcionira demokracija i koji prednost daju velikim vođama. Čak tri četvrtine ispitanih nije sklono ideji o uvođenju aktivnog prava glasa sa 16 godina, što autorice pripisuju njihovoj nespremnosti za ispunjavanje građanske uloge. Najveći deficit pokazuju učenici trogodišnjih stručnih škola.

Publikacija *(Ne)moć građanskog odgoja i obrazovanja* (2015) objedinjeni je izvještaj o učincima eksperimentalne provedbe Kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja u 12 osnovnih i srednjih škola (2012./2013.). U istraživanje su bile uključene tri skupine: učenici/ce, učitelji/ce i ravnatelji/ce. Opća svrha bila je osigurati znanstveno-analitičku podlogu koja će koristiti unapređenju strukture i sadržaja predloženog kurikuluma i njegove provedbe te provjeriti relevantnost i primjerenost kurikuluma. Rezultati ispitivanja građanske i političke kulture učenika/ca ne opisuju optimalan kontekst za provedbu KGOO-a. Ipak, najmlađi/e učenici/e najsnažnije se identificiraju s različitim zajednicama (razred i škola, lokalna i državna zajednica, Europa i svijet). Najmlađi/e također vide svoje škole kao demokratske ustanove u većini ispitanih komponenti, uključujući odnose između njih i učitelja/ica te odnose među učenicima/cama, dok starije dobne skupine vide svoje škole kao

organizacije koje se nalaze na različitim stupnjevima procesa demokratizacije. Pokazalo se kako je eksperimentalna provedba najviše podbacila u stjecanju znanja i razumijevanju pojmova iz političke komponente. Također, istraživanje je pokazalo kako je motiviranost učitelja/ica za sudjelovanje u provedbi pozitivno povezana s osjećajem njihove opće kompetentnosti za istu. Iako se KGOO provodio samo jednu školsku godinu, mnogi/e su učitelji/ce uspjeli/e pokrenuti važne promjene, unatoč brojnim problemima. Oni/e smatraju kako se KGOO-om uspješno promiče ideja učenika kao nositelja prava, sloboda i odgovornosti, odnosno kao građanina međusobno povezanih društvenih i političkih zajednica (Spajić-Vrkaš, 2015). Neke od preporuka koje su nastale na temelju rezultata jesu: potreba za izradom završne verzije KGOO-a; izrada uputa/priručnika/drugih nastavnih materijala; određivanje ključnih dimenzija učiteljske kompetencije za građanski odgoj i obrazovanje; materijalna potpora školama; razvoj sustava osiguranja kvalitete te osiguravanje odgovarajuće satnice. Na školskoj razini potrebno je nastavu građanskog odgoja i obrazovanja provoditi korištenjem interaktivnih, istraživačkih i suradničkih metoda učenja; poticati kritičko promatranje; povezivati sadržaje sa svakodnevnim životom učenika; uspostaviti učinkovitu suradnju s roditeljima i organizacijama; poticati veću aktivnost učenika te učiniti građanski odgoj i obrazovanje instrumentom razvoja škole kao demokratske zajednice učenja (Spajić-Vrkaš, 2015).

Zanimljivo je da roditelji obrazovanje za demokratsko građanstvo i ljudska prava u školama na ljestvici prioriteta stavljaju odmah iza subjektivnog djetetova zadovoljstva školom, ispred očekivanih ciljeva školovanja (znanja jezika, informatičke pismenosti, razvoja domoljublja ili općenitog uspjeha), tvrdi Novak (2010), a taj podatak svakako ulijeva nadu da društvene promjene i svijest o onome što je zaista važno u obrazovanju idu u pravom smjeru.

4. RODNO OSJETLJIVI UDŽBENICI - REALNOST ILI ILUZIJA?

Prenošenje znanja moguće je preko nastavnih programa, udžbenika i nastavnika, a budući da država preko svojih mehanizama (ministarstva obrazovanja, kulture i sl.) ima punu kontrolu nad školskim sustavom, dužna je kontrolirati obrazovne sadržaje, između ostalih i udžbenike, za čiji izbor i strukturiranje mora snositi i odgovornost (Knežević, 2011). U mnogim europskim zemljama postoje edukacije o rodnoj osjetljivosti za nastavnike/ce, smjernice za izradu rodno osjetljivih udžbenika te poseban sustav evaluacije i odobravanja udžbenika na temelju kriterija rodne osjetljivosti. Iako u *Nacionalnoj strategiji za ravnopravnost spolova* jedan od ciljeva jest i uvođenje rodno osjetljivog obrazovanja što uključuje i uklanjanje rodni stereotipa iz udžbenika i nastavnih programa, Baranović i sur. (2010) smatraju kako se ti ciljevi ne realiziraju u mjeri u kojoj bi trebali. Najveću odgovornost pri izradi udžbenika svakako imaju autori, ali i recenzenti kojima, kako kaže Knežević (2011) recenziranje udžbenika iz kojih će učiti mnogi naraštaji ne smije biti tek usputan posao. U *Zakonu o udžbenicima za osnovnu i srednju školu* (NN 27/10) stoji kako udžbenici zajedno s dopunskim i pomoćnim nastavnim sredstvima ne smiju biti kontradiktorni *Ustavu Republike Hrvatske* i demokratskim načelima koja se odnose na zaštitu ljudskih i manjinskih prava, temeljnih sloboda, prava čovjeka i građanina te ravnopravnost spolova (čl. 4. st. 2.). Udžbenici kao nastavno sredstvo moraju biti usklađeni s *Udžbeničkim standardom* kako bi na pravilan način mogli služiti učenicima kao jedan od izvora znanja za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ciljeva utvrđenih nacionalnim i predmetnim kurikulumom.

Udžbenički standard provedbeni je propis utemeljen na *Ustavu Republike Hrvatske* te konvencijama, zakonima, nacionalnim programima, deklaracijama i načelima demokratskog poretka koja se odnose na zaštitu ljudskih prava, temeljnih sloboda te ravnopravnost spolova, a koji donosi ministar obrazovanja kako bi se utvrdili znanstveni, pedagoški, psihološki, didaktičko-metodički, etički, jezični, likovno-grafički i tehnički standardi za izradu udžbenika i dopunskih nastavnih sredstava. *Udžbenički standard*, između ostalog, propisuje kako udžbenici trebaju promicati međukulturalno razumijevanje, rasnu, nacionalnu, etničku, spolnu, rodnu, vjersku ravnopravnost pojedinaca/ki i društvenih skupina te osvještavati pravo na različitost. Oni moraju promicati ravnopravnost spolova koristeći se u jednakom omjeru

ilustracijama likova obaju spolova i koristeći se imenicama obaju rodova, pripremajući tako oba spola za djelatno i ravnopravno sudjelovanje u svim područjima života. Zanimljiva je činjenica da *Udžbenički standard* propisuje ono što istovremeno sam krši – u cijelosti je pisan rodno neosjetljivim jezikom, koristeći se samo imenicama muškog roda (uz napomenu u općim odredbama kako se izrazi rodnog značenja odnose na oba roda, bez obzira na to na koji su način korišteni).

4.1. DOSADAŠNJE ANALIZE UDŽBENIKA IZ RODNE PERSPEKTIVE U REPUBLICI HRVATSKOJ

Istraživanja o rodnoj nejednakosti u kurikulumskim materijalima u hrvatskom obrazovanju malobrojna su. Rezultati nekih istraživanja rodne nejednakosti u hrvatskom obrazovanju (primjerice Marušić, 2006.; Arambašić i sur., 2005.; Jugović, 2009.; Baranović, 2000.) upozoravaju kako i u Hrvatskoj nacionalni kurikulum „predstavlja važno sredstvo reprodukcije rodni nejednakosti koje zahtijeva veću društvenu i znanstvenu pažnju od dosadašnje“ (Baranović i sur., 2010, 352). U istraživanju pod nazivom „Demokracija i ljudska prava u osnovnim školama: teorija i praksa“ provedenom 2009. godine na nacionalnoj razini dokazano je kako se rodna ravnopravnost promiče relativno uspješno (Novak, 2010).

S druge strane, sve dosadašnje analize udžbenika osnovnih i srednjih škola u Republici Hrvatskoj koji se tiču rodne tematike govore suprotno. Analiza osnovnoškolskih udžbenika povijesti iz rodne perspektive (Knežević, 2011) pokazala je kako je mali broj udžbenika koji su se snašli u integriranju sadržaja lišenog rodni stereotipa, ali tih nekoliko hvalevrijednih pokušaja ne mijenja opće stanje, tvrdi autorica. Baranović i sur. (2010) su, proučavanjem starijih analiza kurikulumskog materijala, uvidjeli kako je rodna nejednakost u korist muškaraca jasno potkrepljena marginalizacijom žena i njihovim tradicionalnim, stereotipnim opisivanjima. Svi/e autori/ce udžbenika koje je analizirala Knežević (2011) prikazivali/e su žene izdvojeno, individualno ili češće kao socijalne grupe: žene kao da ne čine povijest već su samo njen dodatak, budući da su najviše prostora dobile u ulogama supruga, udovica, sestara ili majki znamenitih muškaraca, ili pak u dijelovima u kojima se spominje moda.

I analiza hrvatskih čitanki književnosti za osnovnoškolsko obrazovanje (Baranović i sur., 2010) pokazala je kako se rodnoj problematici pristupa tradicionalno – žena je prikazana kao majka, obitelj s djecom kao mjerilo ispunjenosti života odraslih, a većini muških i ženskih likova dodijeljene su stereotipne uloge. Ipak, pojedini primjeri rodno nestereotipnih prikaza likova daju nadu u to da rodno senzibiliziranje nastavnog procesa ipak dolazi, polako, ali sigurno. Kako navode Baranović i sur. (2010, 371), „izlaganje djece kritičkom čitanju, odnosno dekonstrukciji tradicionalnih, rodno neosjetljivih tekstova pomaže osporavanju još uvijek dominantnog nedovoljno rodno osjetljivog pisanog diskursa“.

Najveći broj rodni analiza udžbenika provela je pravobraniteljica za ravnopravnost spolova. *Istraživanje rodni aspekta udžbenika vjeronauka za osnovne i srednje škole* (2012) pokazalo je kako se najviše afirmativni, ali i diskriminirajući sadržaja vezani uz rodnu

ravnopravnost nalazi u katoličkim udžbenicima (1,7 afirmativni i 1,1 diskriminirajući sadržaj po udžbeniku, ukupno 18 udžbenika), a najmanje u pravoslavnim (0,5 afirmativnih i 0 diskriminirajućih sadržaja po udžbeniku, ukupno 8 udžbenika). Osim navedenih, analizirana su još i četiri udžbenika islamskog vjeronauka. Iako je ukupan broj afirmativnih sadržaja veći od diskriminirajućih, potonje ipak postoje u zabrinjavajućem broju (38 afirmativnih naprama 23 diskriminirajuća). Pravobraniteljica je također primjetila da se gotovo u potpunosti zanemaruje uloga oca u odgoju djece, a da su žene u likovno-grafičkim prikazima zastupljene sa samo 24%, što se pripisuje samoj prirodi sadržaja udžbenika koji govore o religijama koje u svojim temeljima veći značaj pridaju muškarcima. Rodna osjetljivost jezika prisutna je u 57% slučajeva.

Pravobraniteljici *Istraživanje rodno aspekta u udžbenicima etike za srednje škole* (2012) pokazalo je kako se 56% sadržaja dotiče aspekata rodne ravnopravnosti na neutralan način, 35% na afirmativan, a 9% na diskriminirajući način. Spolovi ni u ovim udžbenicima nisu ravnopravno zastupljeni, žene prevladavaju u samo 24% likovno-grafičkih prikaza te u 9% tekstova. Udžbenici etike nisu toliko uspješni u rodno osjetljivom jeziku kao oni iz vjeronauka: samo 2 od 9 udžbenika u potpunosti koristi rodno osjetljiv jezik, dok se kod ostalih javljaju jezične nedosljednosti.

Analiza osnovnoškolskih udžbenika hrvatskog jezika i književnosti (2008) pokazuje dominantnost muškog roda u svim područjima: u likovno-grafičkoj opremi muški spol (muškarci 20% i dječaci 13%) nadmašuje ženski (djevojčice 7% i žene 5%) koji je na samom začelju, u postocima manjim od postotaka u kojima su zastupljene priroda, životinje i predmeti. Muškarci dominiraju i u autorstvu tekstova (dok je autora 63%, autorica je samo 15%), a muški likovi zastupljeniji su i u tekstovima (64% muških naprama 23% ženskih likova), u kojima su četiri puta češće definirani zanimanjem nego žene. Pozitivni pomak koji je pravobraniteljica uočila jest onaj u korištenju rodno osjetljivog jezika: 94% udžbenika koristi rodno neutralan ili rodno osjetljiv jezik.

Pravobraniteljica je istraživala rodni aspekt i u udžbenicima prirode i društva te prirode i biologije za osnovne škole (2013). Od ukupno 72 analizirana teksta, 51 je procijenjen kao pozitivan primjer, dok u preostalih 21 postoji potreba za izmjenama i/ili dopunama. Uočeno je kako se znatno poboljšalo pitanje značaja oca budući kako u ovim udžbenicima postoji ravnopravna raspodjela obiteljskih i roditeljskih obveza, iako se još uvijek nadzire klasična podjela na „muške“ i „ženske“ poslove i stereotipne značajke prikazanih zanimanja. Također, primjećen je i pomak po pitanju spolne zastupljenosti u

likovno-grafičkim prikazima gdje se žene javljaju u 42% slučajeva., dok su u tekstovima zastupljene u nešto manjem postotku (39%). Problem nastaje u dodjeli profesionalnog zanimanja: u tekstovima žene zauzimaju samo 1/10 ukupno zaposlenih osoba, a u likovno-grafičkim priložima 1/4 ukupno zaposlenih osoba. Pravobraniteljica je primjetila kako se u prevelikoj mjeri naglašava opterećenost djevojčica brigom o vanjskom izgledu, a kako spolna orijentacija nije ni na koji način zastupljena u udžbenicima (osim u jednom udžbeniku za 8. razred gdje se spominju homoseksualci oboljeli od AIDS-a).

5. RODNA ANALIZA UDŽBENIKA PRIRODE I DRUŠTVA

5.1. CILJEVI I METODE

5.1.1. Određenje problema i cilja istraživanja te istraživačkih pitanja

Cilj istraživanja je analizom udžbenika prirode i društva za niže razrede osnovne škole utvrditi postoji li u sadržajima istih rodna neosjetljivost, koju obzirom na društveni kontekst (tradicionalne vrijednosti patrijarhata) i dosadašnja istraživanja možemo očekivati. Rezultati analize mogu se koristiti kao smjernice za razvoj rodno osjetljivijih udžbenika.

Analizom će se pokušati odgovoriti na četiri istraživačka pitanja:

1. Kakva je zastupljenost spolova na fotografijama i ilustracijama u udžbenicima te koji je spol zastupljeniji u poziciji moći?
2. Ima li u udžbenicima stereotipnih prikaza zanimanja?
3. Kakvu strukturu obitelji prikazuju udžbenici?
4. Koji spol je dominantniji u prikazima kućanskih poslova i brige o djeci?

5.1.2. Uzorak istraživanja

Uzorak čini ukupno 20 udžbenika prirode i društva propisanih *Katalogom obveznih udžbenika i pripadajućih dopunskih sredstava za osnovnu školu, gimnazije i srednje strukovne škole od školske godine 2014./2015.* objavljenog od strane Ministarstva obrazovanja, znanosti i sporta Republike Hrvatske, izdatih od zagrebačkih nakladnika Alfa, Profil, Školska knjiga i Alka Script (Prilog 2).

Unutar spomenutih udžbenika analizom je obuhvaćeno 1817 ilustracija i fotografija. Najviše ilustracija i fotografija s prikazima ljudi nalazi se u udžbenicima prvih i drugih razreda (Tablica 1; N predstavlja ukupan broj analiziranih ilustracija i fotografija), dok u udžbenicima trećih i četvrtih razreda, obzirom da u njima dominiraju sadržaji o zavičajima, prevladavaju fotografije prirode.

Tablica 1 Količina ilustracija i fotografija obzirom na izdavača i razred

Školska knjiga (Eureka!) N=519	Školska knjiga (Naš svijet) N=328	Alfa N=277	Profil N=348	Alka Script N=345
1. razred: N=171	1. razred: N=138	1. razred: N=109	1. razred: N=107	1. razred: N=120
2. razred: N=131	2. razred: N=96	2. razred: N=110	2. razred: N=116	2. razred: N=120
3. razred: N=96	3. razred: N=41	3. razred: N=24	3. razred: N=67	3. razred: N=41
4. razred: N=121	4. razred: N=53	4. razred: N=34	4. razred: N=58	4. razred: N=64

5.1.3. Postupci i instrumenti istraživanja

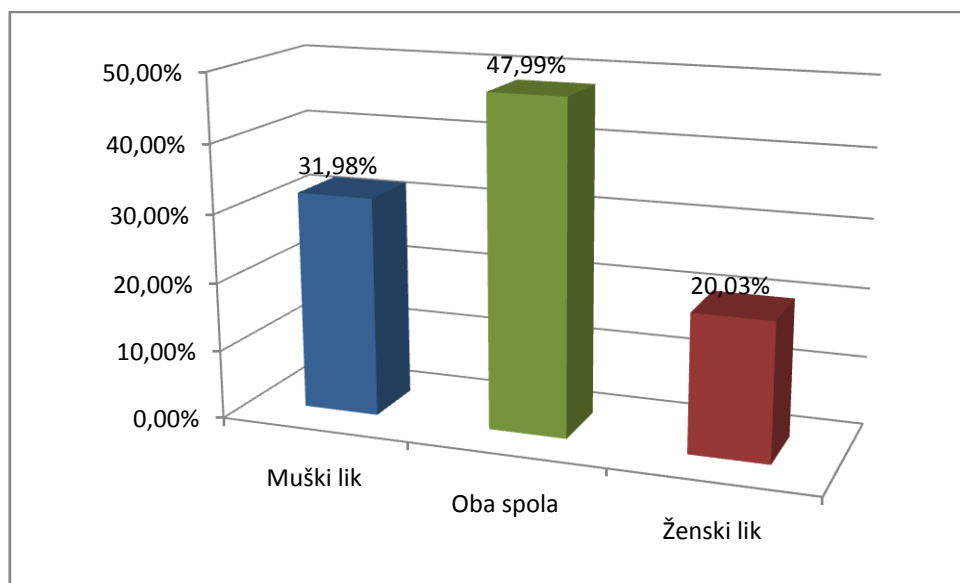
Metoda koja će se koristiti u istraživanju bit će kvalitativna i kvantitativna analiza sadržaja udžbenika. Za kvantitativnu analizu korišten je *Protokol za analizu ilustracija i fotografija u udžbenicima* (Prilog 1). Protokol je preuzet iz diplomskog rada Vanje Pavlović (2014) te adaptiran prema potrebama istraživanja. Podaci su kompjuterski obrađeni u programu *Microsoft Excell 2007* uz pomoć *Pivot tablica*. Kvalitativnom metodom određeni dijelovi udžbenika pojedinačno su izdvojeni (tekstovi su citirani, a fotografije i ilustracije skenirane) te kritički interpretirani iz rodne perspektive.

U analizu nisu uključene ilustracije i fotografije na kojima je masa ljudi (a na kojima se određeni spol ne može prepoznati i/ili prebrojiti) te one na kojima se spol ne može sa sigurnošću odrediti. Ako se ista ilustracija ili fotografija javlja na više mjesta, analizirana je samo jednom.

5.2. REZULTATI ANALIZE I NJIHOVA INTERPRETACIJA

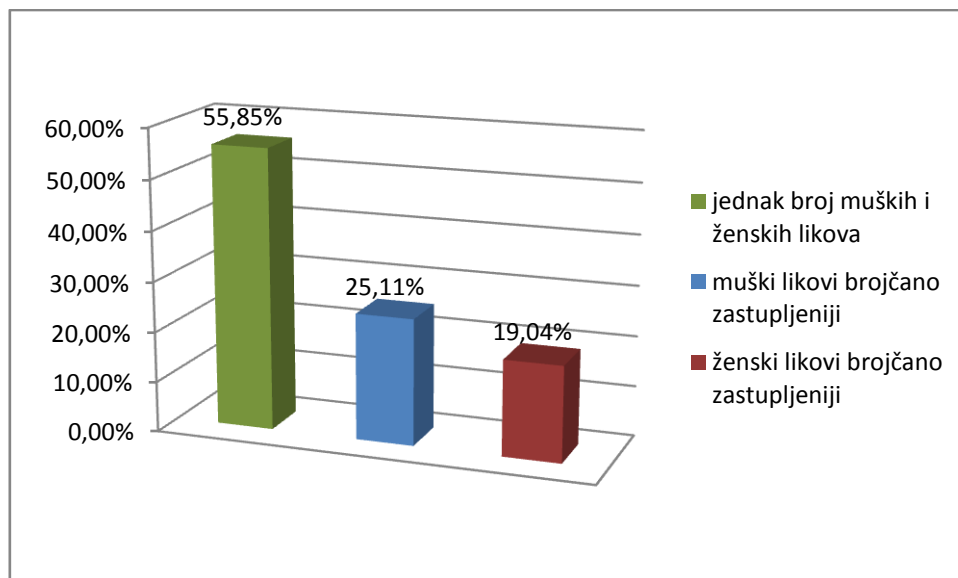
5.2.1. Zastupljenost spolova u udžbenicima

Analiza zastupljenosti spolova u udžbenicima (slika 1) pokazala je kako ne postoji udžbenik u kojima dominiraju ilustracije i fotografije na kojima su žene, baš naprotiv, takvih je ilustracija i fotografija najmanje (20,03%). Ovo istraživanje time je potvrdilo ranije spomenuta istraživanja koja govore o prevladavanju muškog spola u udžbenicima.

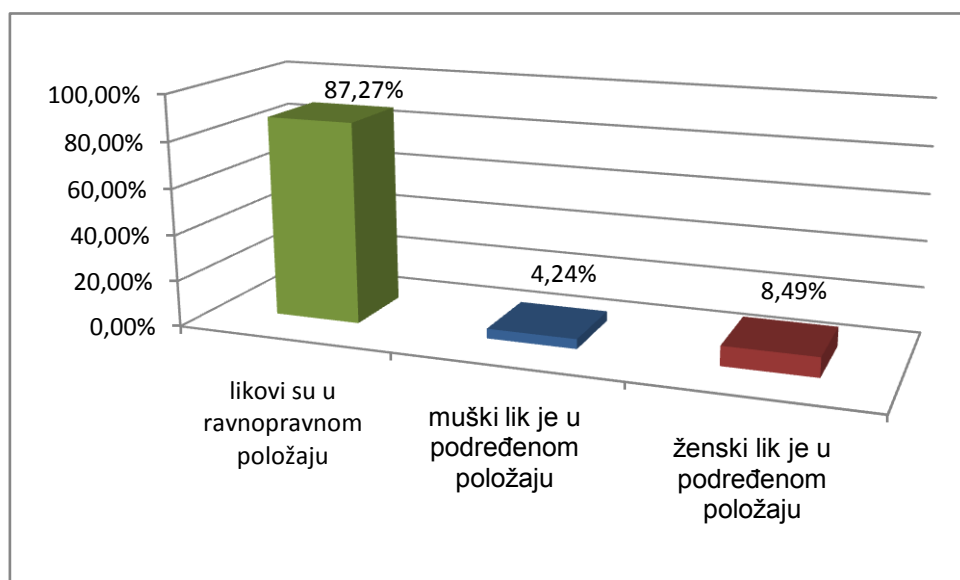
Slika 1. Grafički prikaz zastupljenosti spolova

Ipak, na gotovo polovini analiziranih ilustracija (N=872) nalaze se oba spola, od toga je na njih 487 (55,85%) jednak broj muških i ženskih likova, na 219 (25,11%) ilustracija i fotografija dominira muškarac, dok na preostalim 166 (19,04%) dominira žena (Slika 2.).

Slika 2. Grafički prikaz dominacije spolova na ilustracijama i fotografijama s oba spola

Na zadovoljavajućih 87,27% ilustracija i fotografija muški i ženski likovi su u ravnopravnom položaju, no na onih preostalim 12,73% žena je u dvostruko nepovoljnijem položaju, budući da je podređena 74 puta (8,49%), a muškarac duplo manje – 37 (4,24%) puta (Slika 3.).

Slika 3. Grafički prikaz podređenosti spolova

Jedna od najnespretnije iskorištenih ilustracija kad je riječ o podređenosti žene našla se u udžbeniku *Moja domovina 4* (izdavač *Alfa*, str. 43). Ispod ilustracije stoji opis „Svađa djevojčice i dječaka“ no o svađi između oba spola na ilustraciji nema riječi, već je

nedvosmisleno prikazano fizičko zlostavljanje djevojčice (slika 4). Svada kao verbalan sukob koji se može i treba rješavati konstruktivnim načinima trebala bi biti jasno odvojena od nečega što zapravo predstavlja nasilje.

Slika 4. "Svada" dječaka i djevojčice

Udžbenici izdavača *Profil* uvjerljivo prednjače pred ostalim izdavačima u količini ilustracija i fotografija na kojima su zastupljena oba spola (Tablica 2.). Najmanje takvih fotografija imaju *udžbenici Alka Scripta*, ali oni se ipak, osim po tome što su namijenjeni učenicima/cama s teškoćama u učenju, jedini izdvajaju i po tome što broj ilustracija i fotografija na kojima su žene nadmašuje broj onih na kojima su zastupljeni muškarci.

Tablica 2 Zastupljenost spolova obzirom na izdavača

Školska knjiga (Eureka!) N=519	Školska knjiga (Naš svijet) N=328	Alfa N=277	Profil N=348	Alka Script N=345
M: 34,30%	M: 30,79%	M: 38,27%	M: 28,16%	M: 28,41%
Ž: 19,85%	Ž: 19,82 %	Ž: 15,52%	Ž: 12,07%	Ž: 32,17%
O: 45,86%	O: 49,39%	O: 46,21%	O: 59,77%	O: 39,42%

U tablici 3. koja prikazuje zastupljenost spolova po razredima evidentno je kako je najveća jednakost u broju prikazanih muškaraca i žena postignuta u udžbenicima prvih

razreda, dok nesrazmjer u korist muškaraca raste proporcionalno s brojem razreda, što se može objasniti činjenicom kako se u četvrtom razredu najviše govori o povijesti u kojoj dominiraju muškarci. Tako su autori i autorice udžbenika *Naš svijet 4* (a slično rade i autorice *Pogleda u svijet 4* te autor *Moje domovine 4*) odlučili/e za svaki kraj Hrvatske (nizinski, brežuljkasti, primorski i gorski) izdvojiti značajne osobe iz povijesti, i to su učinili/e na način da 100% izdvojenih povijesnih ličnosti čine muškarci. S druge strane, najbolje su problemu dominacije muškaraca u povijesti doskočile autorice *Eureka! 4*, našavši u svojem udžbeniku mjesta za veoma značajne Dragojlu Jarnević i Mariju Jurić Zagorku koje su svojevrsno obilježile hrvatsku povijest.

Tablica 3 Zastupljenost spolova obzirom na razred

Prvi razred N=645	Drugi razred N=573	Treći razred N=269	Četvrti razred N=330
M: 23,26%	M: 33,16%	M: 37,92%	M: 42,12%
Ž: 16,90%	Ž: 21,82%	Ž: 25,65%	Ž: 18,48%
O: 59,84%	O: 45,03%	O: 36,43%	O: 39,39%

Uvođenje jednakog broja muških i ženskih likova ne mora nužno značiti postizanje rodne jednakosti – mnogo je bitniji način na koji su muškarci i žene predstavljeni.

5.2.2. Djelatnosti i zanimanja u udžbenicima

Zanimanja se na ilustracijama i fotografijama javljaju 368 puta. Ona su raspoređena po djelatnostima preuzetih s popisa iz statističkih podataka Hrvatskog zavoda za zapošljavanje u 17 kategorija:

- Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo
- Rudarstvo i vađenje
- Prerađivačka industrija
- Opskrba električnom energijom, plinom, parom i klimatizacija
- Opskrba vodom; uklanjanje otpadnih voda, gospodarenje otpadom te djelatnosti sanacije okoliša
- Građevinarstvo
- Trgovina na veliko i na malo; popravak motornih vozila i motocikla

- Prijevoz i skladištenje
- Djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane
- Informacije i komunikacije
- Financijske djelatnosti i djelatnosti osiguranja
- Poslovanje nekretninama
- Stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti
- Administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti
- Javna uprava i obrana; obvezno socijalno osiguranje
- Obrazovanje
- Djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne skrbi
- Umjetnost, zabava i rekreacija
- Ostale uslužne djelatnosti
- Djelatnosti kućanstava kao poslodavaca; djelatnosti kućanstava koja proizvode različitu robu i obavljaju različite usluge za vlastite potrebe
- Djelatnosti izvanteritorijalnih organizacija i tijela

Zanimanja su svrstana u djelatnosti prema podjeli u *Nacionalnoj klasifikaciji zanimanja* (2010).

Djelatnosti koje su najzastupljenije u ilustracijama i fotografijama su djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne skrbi (N=78), djelatnosti obrazovanja (N=63) te djelatnosti u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu (N=60). Za potonje valja spomenuti kako se na velikom broju ilustracija i fotografija javljaju zanimanja koja spadaju u ovo područje, ali unutar poglavlja koja govore o poslovima ljudi u određeno godišnje doba, najčešće jesen. Takve ilustracije i fotografije, ukoliko izričito nije naglašeno da se radi o zanimanju pojedinca/ke (a ne samo o poslovima unutar obitelji kao što je berba voća, čišćenje snijega ili orezivanje voćaka) nisu označene kao one na kojima je prikazano zanimanje.

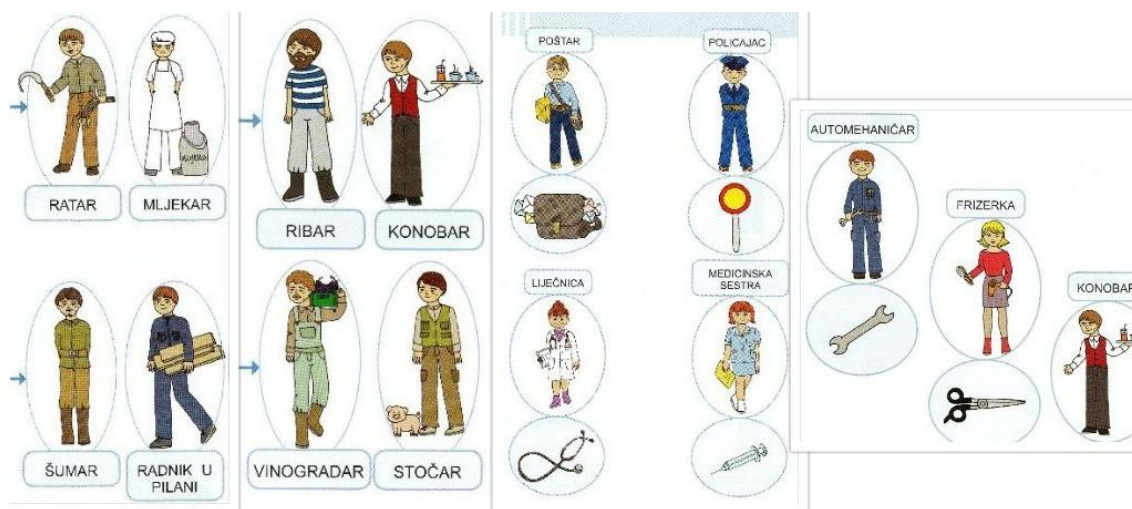
Od zanimanja, na ilustracijama i fotografijama najčešće se javlja upravo zanimanje učiteljice (N=49) dok se učitelj javlja samo na njih 10. Od ostalih zaposlenika u školi tu je još knjižničarka (N=10), pedagog (N=3, od tog je lik pedagoga vidljiv samo na jednoj ilustraciji, dok se na druge dvije djeca nalaze ispred vrata na kojima je natpis „pedagog“) te ravnateljica (N=4). Ispod nekih fotografija i ilustracija stoje nazivi zanimanja u oba roda, ali u djelatnosti obrazovanja najčešće je ipak prikazana ženska osoba što će reći kako udžbenici odabirom

ilustracija i fotografija i dalje promiču stereotipne prikaze zanimanja unutar obrazovanja kao djelatnosti u kojem prevladavaju žene.

I u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu klasični stereotipni prikazi, ovaj put u korist muškaraca, i to ribara (N=15), stočara (N=7) te šumara i vinogradara (N=6). Žene kao da i ne postoje u ovim zanimanjima, samo se u udžbeniku *Školske knjige (Eureka! 3, str. 29.)* spominje stočarica. Osim navedenih, izrazito stereotipni prikazi vidljivi su u zanimanjima poštara (N=10), vozača (najčešće autobusa, N=13), automehaničara (N=5), vatrogasca (N=4) te čistača ulice (N=11). S druge strane, zanimanja spremačice (N=5) i stjuardese (N=4) prikazane su kao isključivo ženska zanimanja.

U djelatnostima zdravstvene zaštite prevladavaju žene, ali je razlika u omjeru sa muškarcima mnogo manja: spominju se 23 liječnice, ali 18 liječnika; 7 zubarica, ali 4 zubara; 3 ljekarnice, ali 1 ljekarnik.

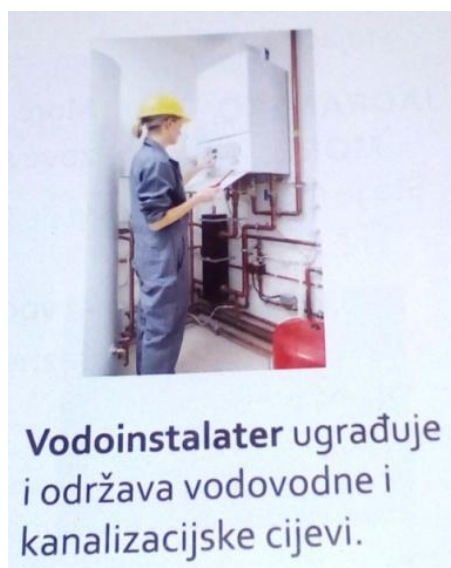
Zanimanja u ostalim djelatnostima (koja se spominju jednom ili dvaput) najčešće su navedena u muškom rodu, a najbolje to slikovito opisuje primjer iz udžbenika *Volim zavičaj 2* izdavača *Alka Script* (slika 5). Autorice, naime, spominju 15 zanimanja, od kojih samo 3 navode u ženskom rodu: liječnica, medicinska sestra i frizerka.

Slika 5. Zanimanja prikazana u udžbeniku *Volim zavičaj 2*

Jedan od primjera koji valja izdvojiti kao pozitivan jest nestandardno prikazivanje zanimanja vodoinstalaterke (slika 6) koje je vidljivo u *Profilovom* udžbeniku *Pogled u svijet 2* (str. 75). Iako postoji potreba za ispravljanjem teksta ispod fotografije u kojem stoji

„Vodoinstalater ugrađuje i održava vodovodne i kanalizacijske cijevi“, ovaj primjer najdalje izlazi iz zone stereotipnih prikazivanja zanimanja.

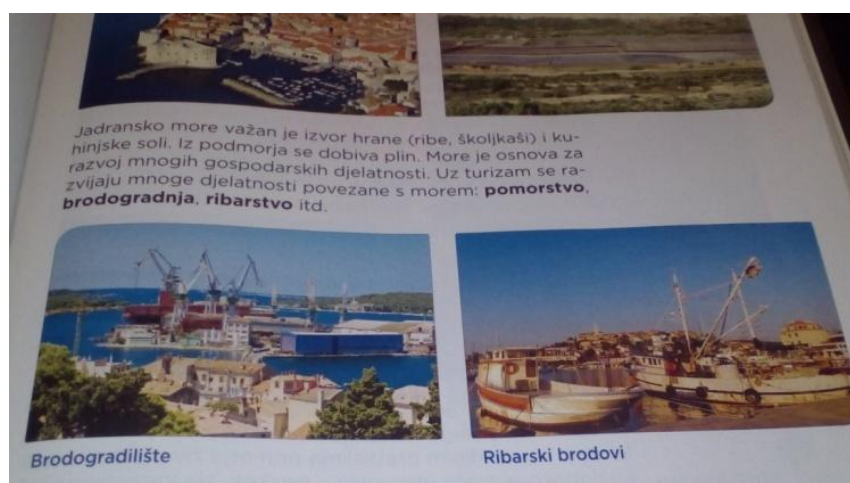

Slika 6. Prikaz zanimanja vodoinstalaterke

Zanimljivo je ipak naglasiti kako u spomenutom udžbeniku na još nekoliko mjesta ispod ilustracija i fotografija na kojima je žena stoji opis zanimanja u muškom rodu („*Slastičar pravi kolače i sladoled.*“ „*O knjigama se brinu knjižničari.*“ „*Otorinolaringolog je liječnik za uho, grlo i nos.*“), osim u jednom slučaju, kad je ispod fotografije spremačice navedeno zanimanje u ženskom rodu čime je podržano stereotipno prikazivanje uloge spremačice kao tipično ženskog zanimanja (str. 7.): „*Spremačica je osoba koja brine o čistoći školskih prostorija*“ (slika 7). Osim u ovom udžbeniku, i u udžbenicima drugih izdavačkih kuća primjetno je navođenje zanimanja u muškom rodu iako su na ilustracijama i fotografijama žene. U većini udžbenika za treći i četvrti autori i autorice su, slučajno ili namjerno, doskočili/e ovom problemu izbjegavajući upotrebu roda koristeći rodno neutralne prikaze spominjući umjesto zanimanja samo djelatnosti (slika 8).

Slika 7. Zanimanja i opisi u udžbeniku *Pogled u svijet 2*

Slika 8. Djelatnosti umjesto rodno određenih zanimanja

Jedna ilustracija posebno je zabrinjavajuća, a nalazi se u *Profilovom* udžbeniku *Pogled u svijet 4* (str. 8.-9.) unutar poglavlja *Život biljke* (slika 9). Život biljke prikazan na način da je svaki njen dio nastanjen „čovječuljcima“ koji obavljaju određen dio posla u životu biljke: na listovima su tako nacrtani čovječuljci kuhari i konobari koji raznose hranu po cijeloj biljci, te oni čovječuljci koji sakupljaju zrak i sunčevu energiju. U korijenu su čovječuljci-sakupljači

vode i hranjivih tvari. Na samo dva mjesta nalaze se čovječuljci ženskog spola: u cvijetu, koji služi za razmnožavanje (na cvijetu sjede dva ženska lika pogleda uperenih u muškog čovječuljka kojeg donosi bumbar); te u plodu, u kojem se nalaze bebe u povojima (sjemenke) o kojima brine ženski lik. Iako se ilustracija ne odnosi direktno na ljude, već na izmišljene čovječuljke koji brinu za život biljke, nemoguće je ne primijetiti povijesnu degradaciju ženskog lika kao bića koje služi jedino razmnožavanju i brizi o potomcima, dok je muškarac taj koji sakuplja hranu i brine za opstanak obitelji.

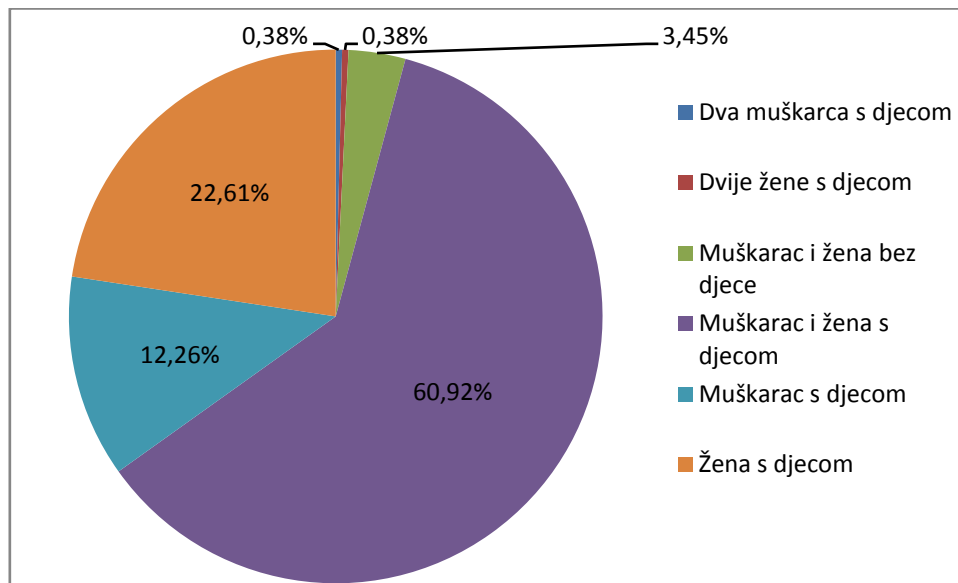

Slika 9. Prikaz života biljke kroz stereotipni prikaz podjele uloga

5.2.3. *Struktura obitelji u udžbenicima*

Analizirana je ukupno 261 ilustracija i fotografija na kojoj je vidljiva struktura obitelji (Slika 10). Čini se kako analizirani udžbenici kao najprihvatljiviju obiteljsku strukturu prikazuju onu s muškarcem, ženom i djetetom/djecom (N=159), i to najčešće sa dvoje djece, sinom i kćeri. Sljedeća najčešće prikazivana struktura je žena s djetetom/djecom (N=59), a

zatim slijedi muškarac s djetetom/djecom (N=32). Na 9 ilustracija i fotografija prikazani su muškarac i žena bez djece.

Slika 10. Grafički prikaz strukture obitelji u udžbenicima

Čini se kako se braku pridaje veća važnost nego ostalim oblicima strukturiranja obitelji. Da je najprihvatljivija ona struktura obitelji koja uključuje oca, majku i dvoje djece očigledno je u većini udžbenika. U nekim udžbenicima (*Dom i zavičaj*, *Naš svijet 1*, *Volim Zavičaj 1*, *Volim zavičaj 2*) je upravo ovakva struktura obitelji odabrana kao naslovna ilustracija za poglavlja koja govore o obitelji (slika 12). U ilustraciji iz udžbenika *Eureka! 1* najprikladnije je prikazano kako se na obitelj gleda u svim analiziranim udžbenicima (slika 11).

Slika 11. Klasičan prikaz strukture obitelji

Slika 12. Naslovne ilustracije poglavlja o obitelji

Više od polovine ilustracija i fotografija koje prikazuju spomenutu strukturu obitelji pojavljuje se kod izdavača Školske knjige (*Eureka!* 29,56%, *Naš svijet* 29,90%). Autorice *Eureka!* za prvi razred jedine su među svoje ilustracije uvrstile i onu na kojoj se muškarce želi prikazati kao glave obitelji, smještajući oca i djeda na čelo stola za vrijeme večere (slika 13).

U ostalim udžbenicima kao da se strogo pazilo na to da se u prikazima obitelji za stolom (ali i u drugim situacijama) otac i majka nalaze u ravnopravnom položaju.

Slika 13. Prikaz oca i djeda na čelu stola

Jasnog prikaza istospolnih roditelja nema, tek se na dvije ilustracije/fotografije javljaju dvije žene s djetetom odnosno dva muškarca s djecom. Jedan od prikaza nalazi se u *Alfinom* udžbeniku *Škola i dom 1* (slika 14). Iako nigdje nema govora o tome kako su dva muškarca na ilustraciji roditelji djeci, ostavlja se prostor učiteljima/cama da skrenu pozornost učenicima/cama na ovakve obiteljske strukture.

Slika 14. Dva muškarca s djecom

Sljedeća fotografija prikazana je u udžbeniku *Pogled u svijet 2*, str. 23., unutar poglavlja *Obitelj* (slika 15). Iznad opisa u kojem stoji kako „u različitim dijelovima svijeta obitelji izgledaju različito, ali se svi jednako vole i poštuju“, stoje dvije fotografije. Na jednoj su prikazani muškarac i žena s dvoje djece, dok su na drugoj prikazane dvije žene s djevojčicom. Iako je teško odrediti je li riječ o dvije majke, i ovdje ovisi o učiteljima/cama na koji će način interpretirati fotografiju.

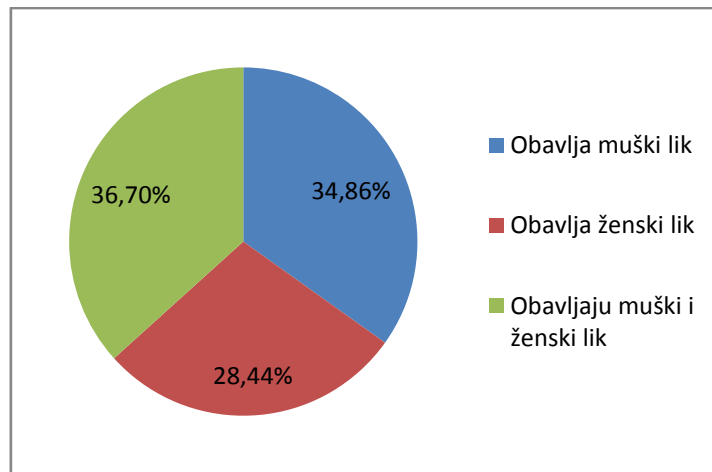

Slika 15. Obitelji u različitim dijelovima svijeta

U analiziranim udžbenicima ne postoji nijedna ilustracija ni fotografija koja pokazuje spolnu orijentaciju različitu od one heteroseksualne, a u nekim je udžbenicima unutar teksta jasno istaknuto kako se u pubertetu „pojavljuje veće zanimanje za suprotan spol“ (*Naš svijet 4*, str. 67) ne ostavljajući mjesta raspravi o mogućoj pojavi zanimanja za isti spol.

5.2.4. *Kućanski poslovi i briga o djeci u udžbenicima*

U području kućanskih poslova analizirani udžbenici pružaju gotovo idealnu sliku rodne ravnopravnosti: oba su spola gotovo podjednako zastupljena, s tim da, pomalo neočekivano, na ženski spol ipak otpada najmanji postotak (slika 16).

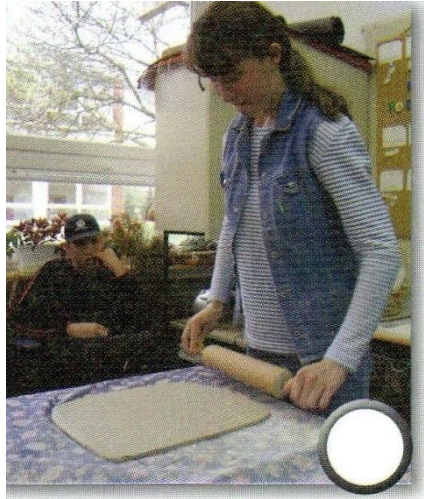
Slika 16. Raspodjela kućanskih poslova prema spolu

Očekivano, u poslovima koje na ilustracijama i fotografijama muškarci i žene obavljaju odvojeno još je pomalo vidljiva stereotipna podjela. Muškarci su najčešće prikazani kako obavljaju poslove u dvorištu i vrtu (čišćenje snijega, košnja trave, skupljanje lišća, ali i zalijevanje cvijeća, sadnja...) dok žene najčešće kuhaju ili čiste i pospremaju (stavljaju posuđe u perilicu, vješaju oprano rublje, peru prozore...). Iznenadujuće, usisavanje je jedini kućanski posao koji se na 100% zastupljenih ilustracija i fotografija pripisuje jednom spolu, i to muškom (slika 17 – primjer iz udžbenika *Dom i zavičaj*, str. 18-19).

Slika 17. Primjer ilustracije s podjelom kućanskih poslova

U udžbeniku *Volim zavičaj 2* (str. 128) pojavljuje se najstereotipniji prikaz obavljanja kućanskih poslova: žena je prikazana s tijestom, dok iza njenih leđa sjedi muškarac koji gleda u nju, ostavljajući dojam „nadglednika“ (slika 18).

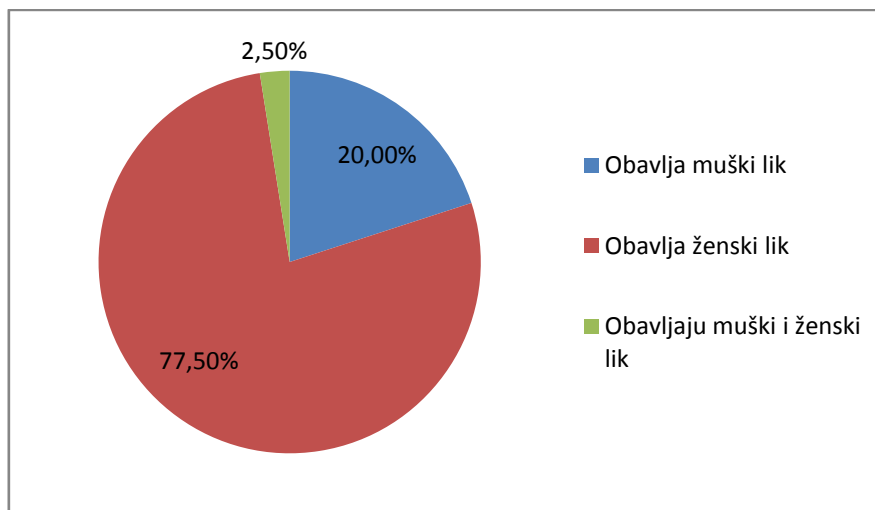
Slika 18. Stereotipan prikaz žene kao kuharice

Zanimljiva je i naslovnica udžbenika *Dom i zavičaj 2* autora Tomislava Jelića i Damira Domišljanovića, u izdanju Alfe (slika 19), koja se izdvaja u pozitivnijem svijetlu. Na njoj otac i sin sade cvijeće, dok majka i kći promatraju pčele. Čini se kao da autori već na samom početku žele prikazati muškarce spremne za preuzimanjem poslova dosad stereotipno smatranih ženskim.

Slika 19. Naslovnica udžbenika *Dom i zavičaj 2*

Što se brige za djecu tiče, u udžbenicima je vidljiv izrazito stereotipan prikaz budući da više od tri četvrtine ilustracija i fotografija na kojima je prikazana briga o djeci otpada na žene (slika 20), što potvrđuje i prethodna istraživanja ovog tipa koja su pokazala kako se u udžbenicima gotovo u potpunosti zanemaruje uloga oca u odgoju djece.

Slika 20. Grafički prikaz preuzimanja brige o djetetu obzirom na spol

Muškarac brine o djeci na 9 ilustracija/fotografija, a aktivnosti koje uglavnom obavlja jesu čitanje slikovnice i igranje. Jednom se javlja posjet zoološkom vrtu, spremanje djeteta na spavanje i odvođenje u školu. Zanimljivo je da ne postoji niti jedna ilustracija ni fotografija na kojoj otac njeguje dijete, ili ga jednostavno samo čuva. S druge strane, aktivnosti žene pokrivaju mnogo širi spektar. Najviše ilustracija i fotografija odnosi se na hranjenje ili posluživanje hrane te na brigu oko škole i vrtića (odvođenje u školu ili vrtić, pisanje zadaće, spremanje u školu). Ne samo da autori indirektno kroz veći broj ilustracija i fotografija na kojima majka brine o djetetu njeguju stereotipne rodne uloge, već pojedini namjerno stavljaju naglasak na važnost majke u brizi oko djeteta stavljajući ulogu oca u podređeni položaj, pa tako Jelić i Domišljanović u udžbeniku *Dom i zavičaj 2* na str. 91. u rubrici *Želim znati više* navode: „Dijete se tijekom godine dana hrani majčinim mlijekom. Za dijete se brinu roditelji, no majčina briga je važnija.“

Iako najveći dio istraživanja pokazuje kako su majke angažiranije oko djece, ne postoje biološke pretpostavke za podjelu roditeljskih uloga na važne i manje važne. Parke (1996) navodi kako u nekim državama (Malezija, Okinawa, Filipini) majke i očevi imaju jednaku brigu o djetetu što pokazuje kako podjela uloga očito ovisi o socijalnim, ideološkim i

fizičkim karakteristikama u različitim kulturama. Lamb i sur. (1982; prema Čudina – Obradović i Obradović, 2006) navode kako je nejednaka briga za dijete izraženija samo u tradicionalnim zemljama, gdje se majke i očevi, osim prema količini vremena koju posvećuju djeci, razlikuju i prema vrsti poslova koje obavljaju za djecu te prema pristupu djetetu. U netradicionalnim obiteljima u Švedskoj, primjerice, očevi po potrebi brige za dijete uzimaju roditeljski dopust. Mnogo je literature i istraživanja koja dokazuju kako je otac jednako važan u odgoju kao i majka, stoga smatram kako se ovakvi navodi ne bi trebali nalaziti u udžbenicima.

6. ZAKLJUČAK

*Sadašnjom brigom za mlade brinemo o budućnosti našeg društva.*⁴

Glavni cilj istraživanja bio je uz pomoć kvantitativne i kvalitativne analize ilustracija i fotografija u udžbenicima prirode i društva ispitati promiče li se u istima rodna ravnopravnost kroz četiri dimenzije: zastupljenost spolova, prikaz zanimanja i podjele kućanskih poslova i brige o djeci obzirom na spol te strukturu obitelji. Rezultati analize pokazali su kako dimenzija zastupljenosti spolova nije daleko od poželjne i kako su na većini fotografija muškarci i žene u ravnopravnom položaju. U svim udžbenicima najviše je ilustracija i fotografija s oba spola, ali u prikazima na kojima se nalazi jedan spol može se primjetiti blagi pad zastupljenosti žena u usporedbi s Pravobraniteljičinom analizom udžbenika prirode i društva iz 2013. godine: žene su sa 42% „pale“ na 38,58%. Najveća dominacija muškaraca vidljiva je u udžbenicima četvrtog razreda u kojem, budući da se uči o povijesti Republike Hrvatske, dominiraju prikazi povijesnih ličnosti, mahom muškaraca. Savjet je tako autorima budućih udžbenika u iste uvrstiti veći broj žena koje su svojevrsno obilježile hrvatsku povijest. Analiza prikazanih zanimanja pokazala je kako još uvijek dominiraju stereotipne podjele istih, i većina zanimanja navedena je samo u muškom rodu (osim spremačice), tako da se osim potrebe uklanjanja stereotipnih prikaza zanimanja, javlja i potreba korištenja rodno osjetljivijeg jezika. Velik pomak vidljiv je u prikazima kućanskih poslova gdje je muškarac prikazan kao izuzetno aktivan, sasvim preuzimajući poneke dosad stereotipno ženske poslove, poput usisavanja. S druge strane, u poslovima koji se tiču brige oko djece, muškarac je podređen i nužno je u budućim udžbeničkim sadržajima pripaziti na prikazivanje uloge muškarca u odgoju djeteta. Vrijedilo bi prokomentirati i odnos kvantitativne i kvalitativne analize: iako kvantitativna analiza često pokazuje zadovoljavajući stupanj rodne ravnopravnosti, tek je kvalitativnom analizom moguće utvrditi stvarno stanje. Savjet je tako u budućim istraživanjima naginjati kvalitativnoj analizi s ciljem lakšeg iščitavanja implicitnih diskriminatornih poruka.

Iako je istraživanje „Demokracija i ljudska prava u osnovnim školama“ pokazalo kako je obrazovni sustav uspješniji u promicanju ravnopravnosti spolova nego što je, primjerice, u prevenciji nasilnog ponašanja učenika/ca, poticanju građanskog aktivizma ili demokratskim praksama unutar samog sustava (Novak, 2010), vidljivo je iz rezultata kako unatoč jasnim

⁴ Maleš i sur., 2003.

zakonima, propisima i standardima koji služe sprječavanju rodne diskriminacije, skriveni kurikulum „dozvoljava“ da se ista provlači u pojedinim segmentima. Autori i recezenti udžbenika, ali i svi drugi djelatnici odgojno-obrazovnih ustanova trebali bi stoga pridavati veću pažnju ovakvim propustima i biti svjesni svoje uloge u uklanjanju rodne, ali i svake druge diskriminacije. Čini se da odrasli ponekad nisu ni svjesni koja moć leži u njihovim rukama. Nije li još u 19. stoljeću američki bihevirolog Watson rekao: *„Dajte mi tucet zdrave dojenčadi i omogućite mi stvaranje mog vlastitog, specifičnog svijeta u kojem ću ih odgajati i ja vam jamčim da ću od bilo kojeg od te djece učiniti stručnjaka kakvog poželite – liječnika, pravnika, trgovca ili čak prosjaka i kradljivca, bez obzira na rasnu pripadnost njegovih predaka ili nadarenosti, sposobnosti, sklonosti, interese koje posjeduje.“* Vjerujem da nam nije potrebno stvaranje specifičnijeg svijeta – zašto ne bismo i u ovom koji imamo od sve djece napravili stručnjake - stručnjake za mir, toleranciju i ljubav?

7. LITERATURA

- Bank, B. J. (ur.) (2007) *Gender and education: an encyclopedia*. Westport: Praeger Publishers
- Baranović, B. (2011) Rodna (ne)ravnopravnost i diskriminacija u obrazovanju. U: Kamenov, Ž. i Galić, B., ur., *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, str. 38 – 48.
- Baranović, B., Doolan, K., Jugović, I. (2010) Jesu li čitanke književnosti za osnovnoškolsko obrazovanje u Hrvatskoj rodno osjetljive?. *Sociologija i prostor*, 48 (2), str. 349-374.
- Bašić, S. (2000). Koncept prikrivenog kurikuluma. *Napredak*, 141 (2), str. 170-181.
- Borić, R. (ur.) (2007) *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova. Dostupno na: https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/biblioteka-ona/Publikacija_Pojmovnik%20rodne%20terminologije%20prema%20standardima%20Europske%20unije.pdf [4. prosinca 2016.]
- Črpić, G., Bišćan, Ž., Aračić, P. (2005) Nove (i stare) uloge žena i muškaraca u suvremenoj Europi. u: Baloban, J. (ur.). *U potrazi za identitetom*. Zagreb: Golden marketing. str 207-233.
- Čudina – Obradović, M. i Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Deklaracija o pravima žene i građanke (1971). Dostupno na: <http://csivc.csi.cuny.edu/americanstudies/files/lavender/decwom2.html> [18. siječnja 2017.]
- Dragojević, Đ. (2014) Rodna segregacija u visokom obrazovanju. *Diskrepancija*, 13 (19), str. 25-36.
- Dürr, K., Spajić-Vrkaš, V., Ferreira Martins, I. (2002) Učenje za demokratsko građanstvo u Europi. Zagreb: Filozofski fakultet, Centar za istraživanje, izobrazbu i dokumentaciju u obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo.
- Erent-Sunko, Z. (2011) *Obiteljskopравни položaj žena u Francuskoj od 1789. do 1816. s analizom Code civila iz 1804. godine – pitanje temelja izgradnje suvremene*

obiteljskopravne regulative. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/67124> [18. siječnja 2016.]

- Faber, A., Mazlish, E. (2000) *Kako razgovarati s djecom da bi bolje učila kod kuće i u školi*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Galić, B. (2011) Društvena uvjetovanost rodne diskriminacije. U: Kamenov, Ž. i Galić, B., ur., *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, str. 9 – 27.
- Galić, B., Nikodem, K. (2006) Ne/razlomljeni identiteti: Seksizam i religioznost u hrvatskom društvu. *Soc.ekol. Zagreb*, 15 (1-2), str. 81-102.
- Gender Equality Report (2016) Dostupno na: <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2016/#frame/ac8d4> [24. siječanj 2016.]
- [https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/dokumenti/ve/Preporuka%20CMRec\(2010\)5%20Odbora%20ministara%20ministrice%20dr%20ma%20%20C4%20Dlancama%20o%20mjerama%20za%20suzbijanje%20diskriminacije%20na%20osnovu%20seksualne%20orijentacije%20ili%20rodnog%20identiteta.pdf](https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/dokumenti/ve/Preporuka%20CMRec(2010)5%20Odbora%20ministara%20ministrice%20dr%20ma%20%20C4%20Dlancama%20o%20mjerama%20za%20suzbijanje%20diskriminacije%20na%20osnovu%20seksualne%20orijentacije%20ili%20rodnog%20identiteta.pdf)
- Izvješće o radu Ureda za ravnopravnost spolova Vlade RH u 2015. godini. Dostupno na: <https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Izvje%C5%A1%C4%87e%20o%20radu%20Ureda%20za%20ravnopravnost%20spolova%20Vlade%20RH%20u%202015.%20godini.pdf> [06. prosinca 2016.]
- Jokić, B., Ristić Dedić, Z. (2010) Razlike u školskom uspjehu učenika trećih i sedmih razreda osnovnih škola u Republici Hrvatskoj s obzirom na spol učenika i obrazovanje roditelja: populacijska perspektiva. *Revija za socijalnu politiku*, 17 (3), str. 345-362.
- Jugović, I., Kamenov, Ž. (2011) Rodna (ne)ravnopravnost i diskriminacija u obiteljskim odnosima. U: Kamenov, Ž. i Galić, B., ur., *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, str. 28 – 37.
- Jukić, R. (2013) Moralne vrijednosti kao osnova odgoja. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 11 (3), str. 401-416.
- Knežević, Đ. (2011) Femme fatale s petero djece. Analiza osnovnoškolskih udžbenika povijesti iz rodne perspektive. *Politička misao*, 49 (2), str. 73-96.
- *Konvencija o pravima djeteta* (2001) Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.

- Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena. Dostupno na: https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/dokumenti/un/kon_o_ukl_diskr_zena.pdf
- Konvencija protiv diskriminacije u odgoju i obrazovanju. Dostupno na: http://www.crnakutija.babe.hr/attach/_k/konvencija_protiv_diskr_u_odg_i_obr-1.pdf [25. studeni 2016.]
- Kurikulum zdravstvenog odgoja (2013). Dostupno na: http://www.azoo.hr/images/AZOO/Ravnatelj/RM/Kurikulum_zdravstvenog_odgoja_.pdf [25. siječanj 2017.]
- Maleš, D. (1988) Obitelj i uloga spolova. Zagreb: Školske novine.
- Maleš, D., Milanović, M., Stričević, I. (2003) *Živjeti i učiti prava: odgoj za ljudska prava u sustavu predškolskog odgoja*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Istraživačko-obrazovni centar za ljudska prava i demokratsko građanstvo.
- Marochini, M. (2014) The Interpretation of the European Convention on Human Rights. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 51(1), str. 63-84.
- Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta (2014) Odluka o donošenju programa međupredmetnih i interdisciplinarnih sadržaja građanskog odgoja i obrazovanja za osnovne i srednje škole. Zagreb. Dostupno na: http://www.azoo.hr/images/strucni2014/Graanski_odgoj-program-2014_08_104_2019.pdf [15. rujna 2016.]
- Nacionalna klasifikacija zanimanja (2010). Dostupno na: https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/images/pdf/dokumenti/nacionalni/nacionalna%20klasifikacija%20zanimanja_2010.pdf [9. siječanj 2017.]
- Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje. Dostupno na: http://www.azoo.hr/images/stories/dokumenti/Nacionalni_okvirni_kurikulum.pdf [06. prosinca 2016.]
- Narodne novine (2008) Zakon o ravnopravnosti spolova. Zagreb: Narodne novine d.d., br. 82.. Dostupno na: <http://www.zakon.hr/z/388/Zakon-o-ravnopravnosti-spolova> [11. listopada 2016.]
- Narodne novine (2008) Zakon o suzbijanju diskriminacije. Zagreb: Narodne novine d.d., br. 85. Dostupno na: <http://www.zakon.hr/z/490/Zakon-o-suzbijanju-diskriminacije> [11. listopada 2016.]

- Narodne novine (2010) Zakon o udžbenicima za osnovnu i srednju školu. Zagreb: Narodne novine d.d., br. 85. Dostupno na: <http://www.zakon.hr/z/288/Zakon-o-ud%C5%BEbenicima-za-osnovnu-i-srednju-%C5%A1kolu> [28. studenog 2016.]
- Novak, J., (ur.) (2010) *Demokracija i ljudska prava u osnovnim školama: teorija i praksa*. Dostupno na: <http://wp.ffzg.unizg.hr/hre-edc/files/2015/03/Demokracija-i-ljudska-prava-u-osnovnim-skolama-teorija-i-praksa.pdf> [11. rujna 2016.]
- Parke, R .D. (1996). *Faterhood*. London: Harvard University Press.
- Pastuović, N. (2012) *Obrazovanje i razvoj: Kako obrazovanje razvija ljude i mijenja društvo, a kako društvo djeluje na obrazovanje*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Pavlović, V. (2014) *Kritička analiza fotografija u udžbenicima za osnovnu i srednju školu u Republici Hrvatskoj kroz dimenziju rodne ravnopravnosti*. Diplomski rad, Zagreb, Filozofski fakultet.
- Pennington, D.C. (2008) *Osnove socijalne psihologije*. Zagreb: Naklada Slap.
- Pravobraniteljica za djecu. Dostupno na: <http://www.dijete.hr/> [11. listopada 2016.]
- Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova (2007) *Rodna analiza udžbenika hrvatskog jezika i književnosti*. Dostupno na: <http://www.prs.hr/index.php/analize-i-istrazivanja/obrazovanje/133-analiza-udzbenika-hrv-jezika-2007> [03. prosinca 2016.]
- Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova (2012) *Istraživanje: Rodni aspekt u udžbenicima etike za srednje škole*. Dostupno na: <http://www.prs.hr/index.php/analize-i-istrazivanja/obrazovanje/717-istrazivanje-rodni-aspekt-u-udzbenicima-etike-za-srednju-skolu> [03. prosinca 2016.]
- Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova (2012) *Istraživanje: rodni aspekt u udžbenicima vjeronauka za osnovne i srednje škole*. Dostupno na: <http://www.prs.hr/index.php/analize-i-istrazivanja/obrazovanje/718-istrazivanje-rodni-aspekt-u-udzbenicima-vjeronauka-za-osnovne-i-srednje-skole-izvjesce-2012> [03. prosinca 2016.]
- Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova (2013) *Istraživanje: Eksperimentalno provođenje Građanskog odgoja i obrazovanja u šk. god. 2012./2013. iz rodne perspektive*. Dostupno na: <http://www.prs.hr/index.php/analize-i-istrazivanja/obrazovanje/1558-istrazivanje-rodni-aspekt-u-udzbenicima-prirode-i-drustva-prirode-i-biologije-za-osnovne-skole-2013> [03. prosinca 2016.]

- Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova. Dostupno na: <http://www.prs.hr/index.php/prs/pravobraniteljica> [11. listopada 2016.]
- Preporuka CM/Rec(2007)13 Odbora ministara/ministrica državama članicama o rodno osviještenoj politici u obrazovanju. Dostupno na: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680595b30>
- Preporuka CM/Rec(2010)5 Odbora ministara/ ministrica državama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Dostupno na:
- Preuschoff, G. (2006) *Odgoj djevojčica*. Zagreb: Naklada Kосinј.
- Previšić, V., (2007) *Pedagogija i metodologija kurikuluma*, u: Previšić, V. (ur.) *Kurikulum- teorije-metodologija-sadržaj-struktura*, Zagreb: Školska knjiga
- Pučka pravobraniteljica. Dostupno na: <http://ombudsman.hr/hr/> [11. listopada 2016.]
- Sadker, D. (1999) *Gender Equity: Still Knocking at the Classroom Door*. Dostupno na: <http://www.sadker.org/PDF/GenderEquity.pdf> [10. veljače 2017.]
- Sarnavka, S. (ur.) (2013) *Rodna ravnopravnost*. Zagreb: BaBe!
- Spajić-Vrkaš, V. (2015) *(Ne)moć građanskog odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja.
- Strategija za ravnopravnost spolova Vijeća Europe od 2014. do 2017. Dostupno na: <https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/images/pdf/Publikacija%20Strategija%20za%20ravnopravnost%20spolova%20Vije%C4%87a%20Europe%20od%202014.%20do%202017.pdf>
- Strateško djelovanje za ravnopravnost spolova 2016. – 2019. Dostupno na: <https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Europska%20unija/Strate%C5%A1ko%20djelovanje%20za%20ravnopravnost%20spolova%202016.-2019.%20EK.pdf>
- Strateško djelovanje za ravnopravnost spolova za 2016. – 2019. Dostupno na: <https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Europska%20unija/Strate%C5%A1ko%20djelovanje%20za%20ravnopravnost%20spolova%202016.-2019.%20EK.pdf>

- Širanović, A. (2012) Pravo na obrazovanje između zakonske regulative i prakse. Preuzeto sa: http://bib.irb.hr/datoteka/600873.Siranovic_Pravo_na_obrazovanje.doc [10. srpnja 2016.]
- Tomaševski, K. (2001) *Human rights obligations: making education available, accessible, acceptable and adaptable*. Gothenburg: Novum Grafiska AB. Dostupno na: http://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/Tomasevski_Primer%203.pdf [09. listopada 2016.]
- Udžbenički standard. Dostupno na: public.mzos.hr/fgs.axd?id=20132 [28. studenog 2016.]
- UN. (1948) Opća deklaracija o ljudskim pravima. Dostupno na: http://www.pariter.hr/wp-content/uploads/2014/10/opca_deklaracija_o_ljudskim-pravima.pdf [03. listopada 2016.]
- UNESCO. Konvencija protiv diskriminacije u odgoju i obrazovanju. Dostupno na: http://www.crnakutija.babe.hr/attach/_k/konvencija_protiv_diskr_u_odg_i_obr-1.pdf [03. listopada 2016.]
- Ustav Republike Hrvatske. Dostupno na: <http://www.zakon.hr/z/94/ustav-republike-hrvatske> [11. listopada 2016.]
- Vlada RH: Ured za ravnopravnost spolova (2011) *Nacionalna politika za ravnopravnost spolova za razdoblje od 2011. do 2015. godine*. Zagreb: Biblioteka ONA
- Vrcelj, S. i Mušanović, M., (2011) *Kome još (ne)treba feministička pedagogija?!*, Rijeka: Hrvatsko futurološko društvo
- Vrkaš-Spajić, V., ur., (1999) *Temeljni međunarodni dokumenti iz područja odgoja i obrazovanja za ljudska prava*. Zagreb: Nacionalni odbor za obrazovanje o ljudskim pravima.
- Vujčić, V. (2004) Spolne razlike i školsko iskustvo u razvoju svijesti i prakse građanstva mladih. *Politička misao*, 151 (3), str. 143-155.
- Vukičević, J. (2013) Uloga implicitne teorije nastavnika u skrivenom kurikulumu suvremene škole. *Pedagogijska istraživanja*, 10 (1), str. 119-131. Ženska povelja. Dostupno na: <https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Europska%20unija/A%20Womens%20Charter.pdf>

8. PRILOZI

PRILOG 1: POPIS UDŽBENIKA OBUHVACENIH ANALIZOM

1. Jelić, T., Domišljanović, D. (2014). Škola i dom: udžbenik iz prirode i društva za prvi razred osnovne škole. Zagreb: Alfa.
2. Jelić, T., Domišljanović, D. (2014). Dom i zavičaj: udžbenik iz prirode i društva za drugi razred osnovne škole. Zagreb: Alfa.
3. Jelić, T. (2014). Hrvatski zavičaji: udžbenik iz prirode i društva za treći razred osnovne škole. Zagreb: Alfa.
4. Jelić, T. (2014). Moja domovina: udžbenik iz prirode i društva za četvrti razred osnovne škole. Zagreb: Alfa.
5. Škreblin, S., Basta, S., Svoboda Arnautov N. (2014). Pogled u svijet 1: udžbenik prirode i društva za prvi razred osnovne škole. Zagreb: Profil.
6. Škreblin, S., Basta, S., Svoboda Arnautov N. (2014). Pogled u svijet 2: udžbenik prirode i društva za drugi razred osnovne škole. Zagreb: Profil.
7. Škreblin, S., Basta, S., Svoboda Arnautov N. (2014). Pogled u svijet 3: udžbenik prirode i društva za treći razred osnovne škole. Zagreb: Profil.
8. Škreblin, S., Basta, S., Svoboda Arnautov N. (2014). Pogled u svijet 4: udžbenik prirode i društva za četvrti razred osnovne škole. Zagreb: Profil.
9. Letina, A., Kisovar Ivanda T., De Zan, I. (2014). Naš svijet 1: udžbenik prirode i društva s višemedijskim nastavnim materijalima u prvom razredu osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.
10. Kisovar Ivanda T., Letina, A., De Zan, I. (2014). Naš svijet 2: udžbenik prirode i društva s višemedijskim nastavnim materijalima u drugom razredu osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.
11. Letina, A., Kisovar Ivanda T., Nejašmić, I., De Zan, I. (2014). Naš svijet 3: udžbenik prirode i društva s višemedijskim nastavnim materijalima u trećem razredu osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.
12. Kisovar Ivanda T., Letina, A., Nejašmić, I., De Zan, I., Vranješ Šoljan, B. (2014). Naš svijet 4: udžbenik prirode i društva s višemedijskim nastavnim materijalima u četvrtom razredu osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.

13. Bakarić Palička, S., Ćorić, S. (2014). Eureka! 1: udžbenik prirode i društva s višemedijskim nastavnim materijalima u prvom razredu osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.
14. Bakarić Palička, S., Ćorić, S. (2014). Eureka! 2: udžbenik prirode i društva s višemedijskim nastavnim materijalima u drugom razredu osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.
15. Bakarić Palička, S., Ćorić, S. (2014). Eureka! 3: udžbenik prirode i društva s višemedijskim nastavnim materijalima u trećem razredu osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.
16. Bakarić Palička, S., Ćorić, S. (2014). Eureka! 4: udžbenik prirode i društva s višemedijskim nastavnim materijalima u četvrtom razredu osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga.
17. Čagalj, N., Duvnjak, M., Petričević, M. (2010). Volim zavičaj 1: udžbenik s radnom bilježnicom. Zagreb: Alka Script
18. Čagalj, N., Duvnjak, M., Petričević, M. (2010). Volim zavičaj 2: udžbenik s radnom bilježnicom. Zagreb: Alka Script
19. Čagalj, N., Duvnjak, M., Petričević, M. (2010). Volim zavičaj 3: udžbenik s radnom bilježnicom. Zagreb: Alka Script
20. Čagalj, N., Duvnjak, M., Petričević, M. (2010). Volim zavičaj 4: udžbenik s radnom bilježnicom. Zagreb: Alka Script

**PROTOKOL ZA ANALIZU ILUSTRACIJA I FOTOGRAFIJA U
UDŽBENICIMA**

IZDAVAČ (označiti)

- Alfa
- Profil
- Školska knjiga (*Naš svijet*)
- Školska knjiga (*Eureka!*)
- Alka Script

RAZRED (označiti)

- prvi
- drugi
- treći
- četvrti

BROJ STRANICE NA KOJOJ SE NALAZI LIKOVNO-GRAFIČKI PRIKAZ (upisati)

—

POJAVNOST (označiti)

- ženskog lika
- muškog lika
- oba spola (u slučaju ovog odgovora prijeći na ODNOS LIKOVA)

ODNOS LIKOVA (označiti)

- muški likovi brojčano zastupljeniji
- ženski likovi brojčano zastupljeniji

- jednak broj muških i ženskih likova
- muški lik je u podređenom položaju
- ženski lik je u podređenom položaju
- likovi su u ravnopravnom položaju

PROFESIONALNE ULOGE (ukoliko su vidljive iz likovno-grafičkog prikaza)

DJELATNOSTI*(označiti)	ZANIMANJE (upisati)
☐ Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo _____	
☐ Rudarstvo i vađenje _____	
☐ Prerađivačka industrija _____	
☐ Opskrba električnom energijom, plinom, parom i klimatizacija _____	
☐ Opskrba vodom; uklanjanje otpadnih voda, gospodarenje otpadom te djelatnosti sanacije okoliša _____	
☐ Građevinarstvo _____	
☐ Trgovina na veliko i na malo; popravak motornih vozila i motocikla _____	
☐ Prijevoz i skladištenje _____	
☐ Djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane _____	
☐ Informacije i komunikacije _____	
☐ Financijske djelatnosti i djelatnosti osiguranja _____	
☐ Poslovanje nekretninama _____	
☐ Stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti _____	
☐ Administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti _____	
☐ Javna uprava i obrana; obvezno socijalno osiguranje _____	
☐ Obrazovanje _____	
☐ Djelatnosti zdravstvene zaštite i socijalne skrbi _____	

- Umjetnost, zabava i rekreacija _____
- Ostale uslužne djelatnosti _____
- Djelatnosti kućanstava kao poslodavaca; djelatnosti kućanstava koja proizvode različitu robu i obavljaju različite usluge za vlastite potrebe _____
- Djelatnosti izvanteritorijalnih organizacija i tijela _____

OBITELJSKE ULOGE (ukoliko su vidljive iz likovno-grafičkog prikaza)

STRUKTURA OBITELJI (označiti)

- muškarac i žena bez djece
- muškarac i žena s djecom
- dvije žene
- dvije žene s djecom
- dva muškarca
- dva muškarca s djecom
- žena s djecom
- muškarac s djecom

KUĆANSKI POSLOVI (ukoliko su vidljivi iz likovno-grafičkog prikaza; označiti i upisati radnju)

- obavlja ženski lik _____
- obavlja muški lik _____
- obavljaju muški i ženski lik _____

BRIGA O DJECI (ukoliko je vidljiva iz likovno-grafičkog prikaza; označiti i upisati radnju)

- obavlja ženski lik _____
- obavlja muški lik _____
- obavljaju muški i ženski lik _____

PRILOG 3: POPIS SLIKA I TABLICA

<i>Slika 1.</i> Grafički prikaz zastupljenosti spolova	36
<i>Slika 2.</i> Grafički prikaz dominacije spolova na ilustracijama i fotografijama s oba spola.....	37
<i>Slika 3.</i> Grafički prikaz podređenosti spolova.....	37
<i>Slika 4.</i> "Svađa" dječaka i djevojčice	38
<i>Slika 5.</i> Zanimanja prikazana u udžbeniku <i>Volim zavičaj 2</i>	41
<i>Slika 6.</i> Prikaz zanimanja vodoinstalaterke	42
<i>Slika 7.</i> Zanimanja i opisi u udžbeniku <i>Pogled u svijet 2</i>	43
<i>Slika 8.</i> Djelatnosti umjesto rodno određenih zanimanja	43
<i>Slika 9.</i> Prikaz života biljke kroz stereotipni prikaz podjele uloga	44
<i>Slika 10.</i> Grafički prikaz strukture obitelji u udžbenicima	45
<i>Slika 11.</i> Klasičan prikaz strukture obitelji.....	46
<i>Slika 12.</i> Naslovne ilustracije poglavlja o obitelji	46
<i>Slika 13.</i> Prikaz oca i djeda na čelu stola.....	47
<i>Slika 14.</i> Dva muškarca s djecom.....	47
<i>Slika 15.</i> Obitelji u različitim dijelovima svijeta	48
<i>Slika 16.</i> Raspodjela kućanskih poslova prema spolu	49
<i>Slika 17.</i> Primjer ilustracije s podjelom kućanskih poslova	49
<i>Slika 18.</i> Stereotipan prikaz žene kao kuharice	50
<i>Slika 19.</i> Naslovnica udžbenika <i>Dom i zavičaj 2</i>	50
<i>Slika 20.</i> Grafički prikaz preuzimanja brige o djetetu obzirom na spol	51
<i>Tablica 1</i> Količina ilustracija i fotografija obzirom na izdavača i razred	35
<i>Tablica 2</i> Zastupljenost spolova obzirom na izdavača.....	38
<i>Tablica 3</i> Zastupljenost spolova obzirom na razred.....	39